

‘Lang leve de *Panthéon*-uitgaven!’

Onderzoek naar het succes van het *Klassiek, Letterkundig Panthéon*

Laura Koenders

Masterscriptie Letterkunde

Begeleider: Dr. R. van de Schoor

Tweede beoordelaar: Dr. H. Kienhorst

Herziene definitieve versie

3 juli 2017

The *Klassiek, Letterkundig Panthéon* was one of the many nineteenth-century series of the Dutch classics. The aim of this research is to reveal the *Panthéon*'s formula for success in a time with a large amount of competition. In line with the 'histoire du livre' the success from the *Panthéon* is defined based on three different approaches: the publisher side, the *Panthéon*-books itself and the reception of it. This extended look, also used by Kuitert (1993), produces a better understanding of the functioning of a nineteenth-century series of the classics. The *Panthéon* turns out to be not only the first series of its kind, but also the precursor of a revolutionary era in the book production. Besides that, the *Panthéon* was continuously responding to the need of times, was constant brought under the attention and was accessible for everyone. The interaction between and the interplay of the shape and the content of the *Panthéon* turned out to be the great formula of the series' success.

Inhoudsopgave

0. Inleiding	p. 1.
1. Boekhistorisch onderzoek naar klassiekenreeksen	p. 2.
2. Theoretisch kader	p. 4.
3. Status Quaestionis: Kuitert	p. 6.
3.1. Het <i>Klassiek, Letterkundig Panthéon</i> en zijn uitgever	p. 6.
3.2. Negentiende-eeuwse klassiekenreeksen	p. 8.
3.3. Populariteit van klassiekenreeksen	p. 10.
3.3.1. Belangen van het publiek	p. 10.
3.3.2. Uitgeversbelangen	p. 11.
4. Methode	p. 13.
4.1. Uitgeversstrategieën	p. 13.
4.2. <i>Panthéon</i> -delen	p. 14.
4.3. Receptie	p. 16.
4.4. Aandacht voor W.J. Thieme & Cie	p. 17.
5. Resultaten	p. 18.
5.1. Uitgeversstrategieën	p. 18.
5.1.1. Prospectus	p. 18.
5.1.2. Adverteren	p. 20.
5.1.2.1. In het <i>Nieuwsblad voor den Boekhandel</i>	p. 20.
5.1.2.2. In kranten en tijdschriften	p. 23.
5.1.2.3. In schoolbladen	p. 27.
5.1.3. Conclusie	p. 29.
5.2. <i>Panthéon</i> -delen	p. 30.
5.2.1. Uiterlijk	p. 30.
5.2.2. Samenstelling	p. 32.
5.2.2.1. Zeventiende-eeuwse dichters en werken	p. 33.
5.2.2.2. Achttiende-eeuwse dichters en werken	p. 37.
5.2.2.3. Negentiende-eeuwse dichters en werken	p. 40.
5.2.2.4. Klassieke vrouwen	p. 43.
5.2.2.5. Middeleeuwse werken	p. 44.
5.2.3. Vorm	p. 46.
5.2.3.1. Deeluitgaven	p. 46.
5.2.3.2. Bloemlezingen	p. 49.
5.2.4. Bewerking	p. 53.
5.2.4.1. Tekstbezorgers	p. 53.
5.2.4.2. Toevoegingen rondom de tekst	p. 55.
5.2.4.3. Mate van bewerking	p. 63.

5.2.4.4. Het <i>Panthéon</i> onder W.J. Thieme & Cie	p. 67.
5.2.5. Conclusie	p. 68.
5.3. Receptie	p. 71.
5.3.1. <i>Panthéon</i> in het algemeen	p. 71.
5.3.1.1. Klassieke schrijvers en werken	p. 71.
5.3.1.2. Formaat en prijs	p. 73.
5.3.1.3. Publiek	p. 75.
5.3.1.4. Lof voor de uitgever	p. 76.
5.3.2. Ontvangst losse <i>Panthéon</i> -delen	p. 77.
5.3.2.1. Onzedelijkheid	p. 77.
5.3.2.2. Bewerking	p. 80.
5.3.3. Conclusie	p. 82.
6. Conclusie en discussie	p. 84.
6.1. De succes ingrediënten	p. 84.
6.1.1. Nieuwe ontwikkeling	p. 84.
6.1.2. Meegaan met de tijd	p. 85.
6.1.3. Onder de aandacht	p. 85.
6.1.4. Toegankelijkheid	p. 86.
6.2. Vorm en inhoud	p. 87.
6.3. Discussie	p. 88.
7. Bibliografie	p. 89.
7.1. Besproken <i>Panthéon</i> -delen in hoofdstuk 5.2.	p. 92.
7.2. Besproken recensies in hoofdstuk 5.3.	p. 94.
8. Bijlagen	p. 96.
8.1. Advertenties	p. 96.
8.2. Passages Bilderdijk	p. 106.

0. Inleiding

In 1852 begon uitgever H.A.M. Roelants aan wat zijn grootste onderneming ooit zou worden: het *Klassiek, Letterkundig Panthéon*, een klassiekenreeks die onder zijn hoede uiteindelijk 130 delen telde en vervolgens, onder uitgeverij W.J. Thieme & Cie, tot 218 delen uitgroeide. De reeks ontstond in een tijd waarin nog twee soortgelijke klassiekenreeksen het licht zagen en waarna er spoedig meer zouden verschijnen. De eerste delen van de reeksen *Buitenlandse Klassieken* van A.C. Kruseman en *Nieuwe goedkoope uitgave van gezochte letterkundige voortbrengselen uit vroegeren tijd van Nederlandschen bodem* van K. Fuhri verschenen in hetzelfde jaar als het *Panthéon*. In de halve eeuw die volgde verschenen er nog 23 van dit soort klassiekenreeksen.¹ Het verschijnen van zoveel vergelijkbare reeksen heeft gezorgd voor hevige concurrentie tussen de betreffende uitgevers, een concurrentie waarbinnen het *Panthéon* zich goed staande heeft weten te houden. Wat begon als een van de eerste klassiekenreeksen, ontpopte zich tot de grootste. In dit onderzoek analyseer ik hoe het *Panthéon* ondanks zijn geduchte concurrentie heeft kunnen uitgroeien tot zo'n groot succes in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Ervan uitgaande dat zich inderdaad een concurrentiestrijd afspeelde tussen de klassiekenreeksen, is de vraag gerechtvaardigd hoe Roelants en zijn *Panthéon* zich binnen deze strijd bewogen. Tot nu toe weten we slechts dat het *Panthéon* goed verkocht, maar niet waar dit succes nu vandaan kwam. De onderzoeksvraag luidt als volgt:

Wat zorgde voor het grote succes van het Klassiek, Letterkundig Panthéon (tussen al zijn concurrenten) in de eerste 40 jaar van zijn bestaan?

Met het onderzoek naar het *Panthéon* hoop ik te achterhalen wat de juiste ingrediënten waren voor een klassiekenreeks om succesvol te zijn in de negentiende eeuw. Door dit onderzoek te beperken tot de eerste 40 jaar van zijn bestaan bestrijkt het de tijd waarin Roelants zich over de reeks ontfermde. Roelants zette de reeks voor het eerst in de markt; de keuzes die hij daarbij maakte, kunnen bijgedragen hebben aan het succes van de reeks. Toen W.J. Thieme & Cie de reeks in 1892 overnam, was het *Panthéon* al een succes en juist de totstandkoming van dit succes wil ik achterhalen. De overname door uitgeverij W.J. Thieme & Cie zal ik slechts behandelen als dit in het belang is van dit onderzoek.

¹ Kuitert 1993, p. 105.

1. Boekhistorisch onderzoek naar klassiekenreeksen

Lisa Kuitert heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar klassiekenreeksen in de tweede helft van de negentiende eeuw. In *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland* (1993) geeft ze antwoord op de vraag: hoe functioneerde de literaire serie in het literaire bedrijf tussen 1850 en 1900? Haar onderzoek valt binnen het kader van de ‘histoire du livre’; een benadering die vanaf de jaren ‘50 een vernieuwing in het boekhistorisch onderzoek betekende. In deze verruimde kijk op de studie van het gedrukte boek gaat het niet alleen meer om het boek als object, maar wordt er gekeken naar de manier waarop boeken – in de ruime zin van het woord – geproduceerd, gedistribueerd en geconsumeerd werden.² De ‘histoire du livre’ handelt over de rol van het boek in de maatschappij, waarbij in het bijzonder de sociale en economische context belicht wordt.³ Deze benadering maakte de weg vrij voor onderzoek naar klassiekenreeksen.

Traditioneel gezien houdt de boekgeschiedenis zich bezig met het boek als object, dat wil zeggen dat men de uiterlijke aspecten van het boek bestudeert, zoals de techniek van de boekproductie, de typografie of de drukgeschiedenis. In het geval van de series, zou dat hebben geleid tot een studie naar, bijvoorbeeld, bijzondere seriebanden of tot een bibliografische reconstructie van alle verschenen seriedeeltjes.⁴ Dit laatste is inderdaad voor het *Klassiek, Letterkundig Panthéon* gebeurd; in het tijdschrift *Dokumentaal* staat een checklist van het *Panthéon* waarin tot 1980 alle uitgegeven delen en herdrukken van de reeks staan. Zo zijn er meerdere lijsten verschenen van onder andere de klassiekenreeksen *Klassieken uit de Nederlandse letterkunde* en *Zwolse drukken en herdrukken*.⁵ Verder onderzoek naar klassiekenreeksen ontbrak tot aan 1993, wat Lisa Kuitert wijt aan deze vroegere boekhistorici.

Lisa Kuitert is de eerste die met het oog op de ‘histoire du livre’ uitgebreid onderzoek deed naar Nederlandse klassiekenreeksen. Ze onderzoekt de literaire serie in het algemeen aan de hand van drie uitgangspunten: de uitgevers, de delen zelf en de receptie ervan. Ze plaatst de reeksen in een literair-historische context en verbindt boekgeschiedenis aan literatuurgeschiedenis doordat ze onderzoek doet naar zowel de vorm als de inhoud van klassiekenreeksen. Haar ruime vraagstelling en haar grote corpus, maar liefst alle literaire series uit de tweede helft van de negentiende eeuw, noopten Kuitert tot een globale aanpak.⁶

² Kuitert 1993, p. 14.

³ Janssen 1994, p. 209.

⁴ Kuitert 1993, p. 13.

⁵ Geers-Meulenbroek e.a. 1980, p. 111.

⁶ Kuitert 1993, p. 16.

Haar onderzoek leverde hierdoor een mooi naslagwerk op⁷, maar er kwam ook kritiek op deze brede aanpak. Korrie Korevaart schreef in een kritiek op Kuiterts proefschrift dat Kuiterts afkeer voor bibliografieën, omdat het volgens haar slechts lijsten met titels blijven zolang deze niet in een context worden gesitueerd, niet gegrond is. Hoewel niemand zal beweren dat cijfers zaligmakend zijn, zijn ze – met ander ‘tijdrovend vooronderzoek’ - onontbeerlijk voor een goede kennis van boek- en literatuurgeschiedenis. Als Kuitert beter naar deze bibliografieën had gekeken, had ze volgens Korevaart op grond daarvan meer gefundeerde uitspraken kunnen doen over bijvoorbeeld de populariteit van bepaalde schrijvers dan dat ze nu kon doen.⁸ In hetzelfde jaar verschijnt er een kritiek van Dick van Lente, waarin hij schrijft over het gevaar van Kuiterts ‘brede benadering’; zeker wanneer het motto van de onderzoeker luidt dat in de wereld van het boek ‘alles met alles samenhangt’.⁹

Wat betreft klassiekenreeksen is er door haar globale aanpak te weinig van haar uiteindelijke doel terechtgekomen. Een relatie tussen vorm en inhoud, tussen boekgeschiedenis en literatuurgeschiedenis, tussen ‘verpakking’ en inhoud is voor alle klassiekenreeksen vrij vlak gebleven, omdat alle klassiekenreeksen onder een noemer zijn geschaard. Aangezien ze alle klassiekenreeksen uit de tweede helft van de negentiende eeuw wilde behandelen kon ze ook niet anders dan de meest voorkomende eigenschappen te noemen en zo generaliserende uitspraken te doen. Elke klassiekenreeks was echter anders en behoeft in mijn ogen daarom een apart onderzoek. *Het Klassiek, Letterkundig Panthéon* heeft een andere vorm en een andere inhoud dan de andere klassiekenreeksen en functioneerde om die reden waarschijnlijk ook anders dan de andere reeksen. Zoals Korevaart schrijft over Kuiterts proefschrift: ‘er komen allerlei facetten aan bod, er worden veel verbanden met de wereld buiten het boek gelegd en de goede verstaander ziet wat er qua onderzoek allemaal nog moet gebeuren.’¹⁰ Helaas is onderzoek na Lisa Kuitert op het gebied van klassiekenreeksen vrijwel uitgebleven; terwijl er, naar mijn mening, nog veel ruimte voor nieuw onderzoek is.

⁷ Van Faassen 1994, p. 20.

⁸ Korevaart 1993, p. 559.

⁹ Van Lente 1993, p. 84.

¹⁰ Korevaart 1993, p. 562.

2. Theoretisch kader

Mijn onderzoek naar het *Klassiek Letterkundig Panthéon* zal in de lijn van de ‘histoire du livre’ en met de drie zelfde uitgangspunten die Kuitert gebruikte in haar onderzoek, bijdragen aan het verhelpen van de gebreken die Kuiterts proefschrift laat zien. De drie uitgangspunten van Kuitert waren uitgevers, de reeks zelf en de receptie daarvan. Onderzoek naar de uitgever kan uitwijzen in hoeverre H.A.M. Roelants aan het succes van het *Panthéon* heeft bijgedragen. Wat de afzonderlijke *Panthéon*-delen zo succesvol maakte kan uit het uiterlijk, de vorm en de inhoud van deze delen naar voren komen. Onderzoek naar de receptie van het *Panthéon* wijst uit hoe succesvol het *Panthéon* was bij het publiek. Door de keuze voor deze drie verschillende uitgangspunten komen institutioneel onderzoek, receptieonderzoek en boekwetenschap samen in één onderzoek. De ‘histoire du livre’, die zich toespitst op de vraag op welke manier, in een bepaalde periode, de productie, distributie en consumptie van het boek van betekenis is geweest voor de literatuurgeschiedenis, komt voor het *Panthéon* op deze wijze aan de orde.

Het op deze wijze koppelen van boekgeschiedenis en literatuurgeschiedenis zorgt voor een onderzoek naar de vorm en inhoud van het *Panthéon*, waarin voor beide partijen evenveel aandacht is weggelegd. Hierin volg ik Robert Darnton, die in zijn artikel ‘What is the History of Books?’ boeken ziet als ideeëndragers. Het gaat dan niet zozeer om die ideeën zelf, maar om het gegeven dat deze door middel van het gedrukte woord werden verspreid.¹¹ In die zin zie ik het *Klassiek Letterkundig Panthéon* als een literaire instantie, die invloed kan hebben uitgeoefend op het afbakenen van de groep teksten die ‘literatuur’ genoemd werd. Het *Panthéon* was een zodanig grote en succesvolle reeks dat dit waarschijnlijk het geval is geweest. Het *Panthéon* kan op deze wijze hebben bijgedragen aan wat er in die tijd als klassiek werd gezien. Omdat het een van de eerste klassiekenreeksen was, en ook meteen de succesvolste, kan het als ‘grondlegger’ gezien worden van de negentiende-eeuwse ideeën van klassieken en klassiekenreeksen. Daarnaast was het überhaupt één van de eerste series, dus qua vorm kon het ook gezien worden als een negentiende-eeuwse grondlegger. Zowel de vorm als de inhoud zijn in dit onderzoek dus belangrijke schakels.

In Kuiterts proefschrift is het *Panthéon* te weinig uit de verf gekomen, omdat ze alle klassiekenreeksen als één zelfde idee zag. Het *Panthéon* was een literaire instantie an sich en verdient dan ook een eigen onderzoek. Daarnaast zal er door het beperkte corpus, slechts één

¹¹ Darnton 1982, p. 65.

klassiekenreeks, meer ruimte zijn voor het onderzoek naar de vorm en inhoud, dat bij Kuitert vrij vlak bleef. Niet alleen het succesvolle *Panthéon*, maar elke klassiekenreeks verdient een dergelijk onderzoek, aangezien ze zo allemaal hun eigen ideeën en functies hadden in de tweede helft van de negentiende eeuw. Echter, het *Panthéon* sprong nu eenmaal boven de andere negentiende-eeuwse klassiekenreeksen uit, omdat het een van de eerste, de grootste en succesvolste reeksen was. Onderzoek naar dit succes kan uitwijzen welk idee, welke vorm en welke inhoud in de tweede helft van de negentiende eeuw goed aansloeg bij het publiek.

3. Status Quaestionis: Kuitert

Zoals ik net besprak is Lisa Kuitert de eerste en enige die onderzoek heeft gedaan naar Nederlandse klassiekenreeksen in de tweede helft van de negentiende eeuw. In dit hoofdstuk komt de informatie uit Kuiterts proefschrift aan de orde die van belang is voor mijn onderzoek. Zij bespreekt bijvoorbeeld kort het *Klassiek Letterkundig Panthéon*. Daarnaast analyseert zij het begrip ‘klassiek’ en hoe dit in de negentiende eeuw werd gebruikt. Deze informatie helpt bij het bepalen in hoeverre Roelants zich aan de negentiende-eeuwse betekenis van dit begrip hield en hoe het *Panthéon* zich inhoudelijk staande wist te houden. Tot slot gaat zij in op de vraag waarom klassiekenreeksen in de tweede helft van de negentiende eeuw ineens zo populair waren, wat als informatie kan dienen voor het onderzoek naar het succes van het *Panthéon*.

3.1 Het *Klassiek, Letterkundig Panthéon* en zijn uitgever

Het *Panthéon*, opgericht in 1852, was niet de eerste in zijn soort. M. Westerman had in 1819 een prospectus rondgestuurd waarin hij de uitgave van een verzameling ‘klassieke schrijvers’ aankondigde. Deze reeks zou uiteindelijk werk bevatten van Vondel, de gebroeders Van Haren en Jacob Cats.¹² Dit zou dus de eerste negentiende-eeuwse klassiekenreeks zijn geweest. Toch kan men stellen dat pas het *Panthéon* het begin was van een ware klassiekenhype. Na 1819 gebeurde er vrij weinig op het gebied van de klassiekenreeksen en pas vanaf 1852, toen het *Panthéon* samen met twee andere reeksen verscheen, volgden er meer.

De titel van het *Panthéon* luidde in de prospectus voluit: ‘Klassiek, letterkundig Panthéon, bevattende de belangrijkste werken in proza en poëzie, die sedert de 16e eeuw het licht zagen.’¹³ Vergeleken met de andere negentiende-eeuwse klassiekenreeksen was het *Panthéon* veruit de grootste reeks. In 1980 telde het *Panthéon* maar liefst 218 delen, inclusief herdrukken.¹⁴ Een lijst met alle uitgegeven delen na 1980 ontbreekt, waardoor ik niet weet tot hoeveel delen het *Panthéon* uiteindelijk is uitgedijd. De werken verschenen vrij regelmatig en dit bleef meestal niet bij één deel per jaar. Het *Panthéon* was een groot succes. Het had de

¹² Kuitert 1993, p. 51.

¹³ Kuitert 1993, p. 136.

¹⁴ Geers-Meulenbroek e.a. 1980, p. 111-124.

hoogste oplagen en werd het meest verkocht van alle klassiekenreeksen uit die tijd.¹⁵ Voor Roelants leverde het niet alleen een goede en stabiele opbrengst op, het kwam het prestige van de uitgever ook ten goede.

H.A.M. Roelants begon met de uitgave van het *Klassiek, Letterkundig Panthéon* zes jaar na zijn vestiging als boekverkoper en uitgever in Schiedam.¹⁶ In deze tijd had hij al een aantal grote werken uitgegeven, zoals Van Dissels' *Flavius Josephus* en Welters *Wereldgeschiedenis* en een tijdschrift genaamd *De Kinderkerk*. Als wij Roelants' tijdgenoten en collega-uitgevers mogen geloven, dan oversteeg de uitgave van het *Panthéon* deze eerder uitgegeven werken. Collega-uitgever Kruseman noemde zijn *Panthéon* 'een meesterlijke greep'¹⁷ en Lisa Kuitert beschrijft hoe Roelants door zijn uitgave van het *Panthéon*, dat door de vakbladen als een sensatie werd beschouwd, al op negentienjarige leeftijd een plaats tussen de grote uitgevers wist te verkrijgen.¹⁸ In krantenstukken over zijn jubileum wordt het *Panthéon* aangehaald als een van zijn beste uitgaven, of soms zelfs als de beste: 'Op 't gebied van Nederlandsche Letterkunde staat zeker vooraan het Klassiek Letterkundig Panthéon [...]'¹⁹ en 'Het voornaamste door hem uitgegeven werk is het klassiek letterkundig Panthéon.'²⁰

Roelants nam met zijn *Panthéon* extra werk op zijn schouders door geen redactie aan te stellen. Veel latere klassiekenreeksen hadden een redactie, die besliste over de keuze van de deeltjes en de tekstbezorging daarvan. De uitgever beperkte zich dan voornamelijk tot de zakelijke begeleiding. Bekend is dat Roelants regelmatig advies kreeg van Johannes van Vloten op het gebied van samenstelling en tekstbezorging. Het is echter niet bekend hoe de uitgever na het overlijden van Van Vloten in 1883 de deeltjes samenstelde.²¹ Het lijkt daarom geen toeval dat Roelants in 1883 begint met de verkoop van zijn deeltjes aan uitgeverij W.J. Thieme & Cie. Was het *Panthéon* zonder advies van Van Vloten te veel werk voor Roelants alleen? Op een aantal plekken wordt gesuggereerd dat Roelants waarschijnlijk geen heil meer zag in de reeks²², maar de precieze reden blijft onbekend. Uiteindelijk werd pas in 1892 het gehele fonds bij W.J. Thieme & Cie ondergebracht.

¹⁵ Kuitert 1993, p. 157.

¹⁶ Kruseman 1886-1887, p. 651.

¹⁷ Kruseman 1886-1887, p. 652.

¹⁸ Kuitert 1993, p. 119.

¹⁹ In: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 53 (2 maart 1886).

²⁰ In: *Leeuwarder Courant*, 3 maart 1896.

²¹ Kuitert 1993, p. 139.

²² Kuitert 1991-1992, p. 217.

3.2. Negentiende-eeuwse klassiekenreeksen

Lisa Kuiterts onderzoek naar de inhoud van de reeksen ging vooral in op het begrip ‘klassiek’. Hoe uitgevers het begrip ‘klassiek’ gebruikten in hun klassiekenreeks, bepaalde in hoeverre de reeksen op elkaar leken of van elkaar verschilden. Hoewel klassiekenreeksen onder dezelfde noemer vielen, konden er zo toch grote verschillen bestaan in de uitvoering ervan.

Klassieke werken zijn voor ons werken die tijdloos zijn, en deze tijdloosheid kenden de meeste werken in de negentiende-eeuwse klassiekenreeksen ook. Voor uitgevers en boekverkopers waren tijdloze werken uiteraard aantrekkelijk, omdat deze ook op lange termijn kopers zouden blijven vinden.²³ Er was echter wel een restrictie aan de periode waaruit geput werd voor het kiezen van klassieken. In de negentiende eeuw gold de benaming ‘klassieken’ voornamelijk voor de zeventiende-eeuwse dichters. Deze zeventiende-eeuwse werken deden denken aan de Gouden Eeuw, een tijd van voorspoed.

Deze waardering voor het eigen verleden was niet alleen de literatuur voorbehouden. Ook op het gebied van de (politieke) geschiedenis, de folklore en de maatschappelijke omgangsvormen keek men met enige weemoed terug naar de zeventiende eeuw. Het verzet tegen Filips II in die tijd en de verbreiding van het protestantisme, maar ook de veronderstelde harmonie in dat tijdvak werden bewonderd in de negentiende eeuw.²⁴ Zeventiende-eeuwse werken werden daarom als grote, voorbeeldige werken beschouwd.²⁵ Er waren echter uitgevers, onder wie Roelants, die ook achttiende-eeuwse, negentiende-eeuwse en in mindere mate ook middeleeuwse werken opnamen in hun klassiekenreeks. Deze werken en auteurs profiteerden dan van de opwaarderende betekenis van de benaming ‘klassiek’, meer dan dat zij ook daadwerkelijk als ‘klassiek’ werden gezien.²⁶

Een klassiekenreeks bevatte ook vaak ‘gewoon’ de beste werken van de beste schrijvers. Uitgevers die een waardiger opschrift zochten dan ‘de beste schrijvers’, hadden baat bij de titel ‘klassiek’, die minder opzichtig was.²⁷ Daarnaast waren klassieken niet alleen de beste, maar veelal ook de populairste werken, die goed verkochten. Het gevolg hiervan was dat bepaalde werken bijna in iedere reeks voorkwamen. Uitgevers wilden immers dat de deeltjes goed werden verkocht en uitgaven van grote, bekende werken gaven hiervoor meer garantie dan die van de minder bekende.

Zoals naar voren komt bij Kuitert waren klassieken naar negentiende-eeuwse

²³ Kuitert 1993, p. 130.

²⁴ Bank 1990, p. 5.

²⁵ Kuitert 1993, p. 106.

²⁶ Kuitert 1993, p. 129.

²⁷ Kuitert 1993, p. 127.

maatstaven dus tijdloos, bij voorkeur zeventiende-eeuws, voorbeeldig en de beste en populairste. Ze beschrijft hoe recensenten afwijkende werken binnen een reeks niet bekritiseerden, maar hun opname in de reeks toewezenen aan het feit dat de uitgever of redactie waarschijnlijk de nadruk op een andere betekenis van het begrip ‘klassiek’ had gelegd.²⁸ Een klassiekenreeks die ook achttiende-eeuwse werken bevatte, richtte zich misschien wel meer op de beste en populairste werken en liet hiervoor het kenmerk zeventiende-eeuws even voor wat het was. Door deze verschillende accenten konden klassiekenreeksen nog wel eens flink van elkaar verschillen.

Klassiekenreeksen verschilden ook van elkaar doordat uitgevers andere doelen en andere doelgroepen met hun reeksen voor ogen hadden. J.W. Enschedé, die in 1899 een werk uitbracht over de geschiedenis van uitgever A.C. Kruseman, schreef hierin over de concurrentie tussen de in 1852 uitgekomen klassiekenreeksen het volgende:

Oogenschijnlijk zoude men zeggen, dat deze drie ondernemingen, vooral de beide laatste, gevaarlijke concurrenten voor elkaar zouden zijn; bij nadere beschouwing zou het echter blijken, dat ieder zijn eigen weg zou trachten te zoeken onder een gansch ander publiek.²⁹

Hij doelt hier op de reeks van Fuhri en het *Panthéon* van Roelants, die op het eerste oog veel op elkaar leken, maar vanwege de verschillende doelen geen echte concurrenten van elkaar waren. Fuhri's reeks, ook wel bekend als de *etagère-editie*, zou zich met zijn mooie roodfluwelen banden richten op een elitair publiek, waar het *Panthéon* zich met zijn goedkope boekjes richtte op een groter publiek. Ook Kuitert wijst op grote verschillen tussen serie-uitgaven. De dure en exclusieve reeksen waren zo uitgevoerd dat ze interessant waren voor bibliofielen met liefde voor het boek, voor mensen die hielden van uniform gebonden serie-uitgaven van mooie, verzorgde boeken. De goedkopere reeksen waren volgens haar veelal toegespitst op lezers die hulp konden gebruiken bij de keuze van lectuur.³⁰

Toch is het aannemelijk dat klassiekenreeksen concurrentie van elkaar ondervonden.³¹ Onderzoek naar de inhoud moet daarom uitwijzen hoe het *Panthéon* zich veertig jaar lang staande wist te houden en welke inhoudelijke aspecten zorgden voor het grote succes van het *Panthéon*. Daarnaast zegt de inhoud iets over Roelants' gebruik van het begrip ‘klassiek’ en welke werken door hem en eventuele opvolgers als klassiek werden beschouwd.

²⁸ Kuitert 1993, p. 164.

²⁹ Enschedé 1899, p. 205.

³⁰ Kuitert 1993, p. 87.

³¹ Enschedé 1899, p. 206.

3.3. Populariteit van klassiekenreeksen

Een ding is zeker: klassiekenreeksen, in welke vorm dan ook, werden vanaf 1852 populairder dan ooit. Dat er tussen 1850 en 1900 23 klassiekenreeksen verschenen, ligt volgens Lisa Kuitert aan zowel de voordelen die ze boden aan de uitgevers, als aan het publiek. In deze paragraaf behandel ik de informatie uit Kuitert (1993) met als uitgangspunt de receptie en de uitgeverskant.

3.3.1. Belangen van het publiek

De belangstelling van het publiek had ten eerste te maken met de gestegen interesse voor het literair erfgoed. De zeventiende-eeuwse auteurs zorgden voor een herinnering aan de Gouden Eeuw en die herinnering zou het prille Koninkrijk der Nederlanden een stevige basis kunnen geven.³² Daarnaast zou het voor met name een elitair publiek belangrijk moeten zijn geweest ‘hun klassieken’ te kennen, om zo aanspraak te maken op ‘beschaving’.³³ In aansluiting hierop kwam er vanaf 1863 belangstelling vanuit het onderwijs voor zulke reeksen. Onderwijsvernieuwingen zorgden ervoor dat de Nederlandse zeventiende-eeuwse letterkunde verplicht werd in het literatuuronderwijs.³⁴ Klassiekenreeksen waren hierin voor scholen een uitkomst; de deeltjes waren goedkoop en vaak door uitgevers of hun redactie geschikt gemaakt voor het onderwijs.³⁵

Door gebrek aan betaalbare uitgaven van oudere literatuur was met name het grotere publiek gebaat bij goedkope klassiekenreeksen. De Nederlandse auteurs van de zeventiende en achttiende eeuw waren in het boekenassortiment ondervertegenwoordigd en als deze er al waren, dan alleen in kostbare uitgaven.³⁶ De vraag naar goedkope klassiekenreeksen kwam ook voort uit een drang om het buitenland bij te benen. Voornamelijk Frankrijk en Duitsland hadden al tal van klassiekenreeksen voordat in Nederland de eerste verscheen. De Duitse reeksen werden zelfs in Nederland verkocht.³⁷ Het was toch gek dat de Duitse klassieken voor een spotprijs in Nederland gekocht konden worden, terwijl de eigen klassieken nauwelijks te verkrijgen waren?

Kuitert noemt daarbij de opkomende neiging om niet langer ongedifferentieerd allerhande boeken te verzamelen, maar meer thematisch te werk te gaan. Men verzamelde vaker op onderwerp, of op genre of vakgebied. Reeksen sloten bij die verzamelbehoefte aan.

³² Kuitert 1993, p. 106.

³³ Kuitert 1993, p. 108.

³⁴ Kuitert 1993, p. 77.

³⁵ Kuitert 1993, p. 111.

³⁶ Kuitert 1993, p. 115.

³⁷ Kuitert 1993, p. 117.

Een serie maakte zo'n collectie immers zichtbaar, dankzij de uniforme banden. Het was voornamelijk het elitaire publiek dat waarde hechtte aan het idee van 'een collectie' in mooie uniforme bandjes.³⁸

3.3.2. Uitgeversbelangen

Een reeks, literair of niet-literair, met contemporaine of niet-contemporaine literatuur, werd voor uitgevers een stuk aantrekkelijker na een aantal ontwikkelingen die plaatsvonden in de negentiende eeuw. Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat boeken snel, makkelijk, goedkoop en uniform geproduceerd konden worden. De wens de werken zo snel, makkelijk en goedkoop mogelijk te produceren, had te maken met het feit dat een reeks uitbrengen nu eenmaal een grote onderneming was, die hierdoor een stuk draaglijker kon worden gemaakt. Dankzij de ontwikkeling van de drukpers kon een uitgever goedkoop en snel hoge oplagen produceren. Dit had als voordeel dat hij zijn werken ook voor een goedkope prijs kon verkopen, met een grote afzet als gevolg. De opkomst van de stereotypie maakte het mogelijk om snel nieuwe herdrukken te maken wanneer er veel vraag bleek te zijn naar een bepaald werk binnen de reeks.³⁹

Een uniform uiterlijk kwam voornamelijk van pas bij de papierkeuze. Voor een uitgever was het praktisch één papiersoort in standaardformaat te bestellen, aangezien dat het goedkoopst was. Kleine boeken werden bij voorkeur in serievorm uitgegeven, zodat 'standaardpapier' niet alleen goedkoop maar ook noodzakelijk was om seriedeeltjes een uniform uiterlijk te geven.⁴⁰ De opkomst van de uitgeversband, in plaats van bedrukte vellen papier, kon er ook voor zorgen dat boeken een uniform uiterlijk kregen. De serie-uitgever kon met linnen zijn voordeel doen. Het was daarmee mogelijk om op goedkope wijze een serie een uniform uiterlijk te geven, dat tegelijk mooi en duurzaam was.⁴¹

Een belangrijk voordeel van het uitgeven van een reeks was de mogelijkheid tot klantenbinding.⁴² De aankondiging van nieuwe deeltjes kon al bestaande klanten van de reeks aan je blijven binden. Zo is het denkbaar dat een klant die deel 1 tot en met deel 5 van *Alle werken* van Jacob Cats uit het *Panthéon* al had, ook de vier laatst uitgekomen delen kocht. Hetzelfde gold voor afname door het onderwijs: was een (deel van) een reeks eenmaal ingevoerd op een school, dan kon er op een regelmatige afzet worden gerekend. Voor uitgevers en boekverkopers zorgde een dergelijke vaste klantenkring voor een stabiel

³⁸ Kuitert 1993, p. 85.

³⁹ Kuitert 1993, p. 67.

⁴⁰ Kuitert 1993, p. 68.

⁴¹ Kuitert 1993, p. 70.

⁴² Kuitert 1993, p. 56.

inkomen.

Klassieke auteurs uitgeven in een reeks was goedkoop, in vergelijking met de meer eigentijdse werken. Op eigentijdse werken zat namelijk vaak auteursrecht. In de wet van 1817 werd het recht om manuscripten te drukken en te verkopen toegekend aan de auteurs en ‘hunne rechtverkrijgende’.⁴³ Wanneer een schrijver zijn manuscript inclusief de rechten aan een uitgever verkocht had, was deze dus eigenaar daarvan geworden. Dit auteursrecht gold tot twintig jaar na de dood van de auteur. Waren deze twintig jaar voorbij en was er voldaan aan een aantal formaliteiten dan konden de werken van een auteur vrij uitgegeven worden. In 1881 werd de Auteurswet iets aangepast en waren werken voortaan vijftig jaar na de eerste uitgave vrij van auteursrecht en als de auteur dan nog in leven was, direct na zijn overlijden. Schrijvers uit vorige eeuwen waren dankzij deze wetten bij serie-uitgevers in trek, aangezien op deze werken vrijwel nooit auteursrecht zat. Bij de keuze van de meer contemporaine klassieken lijkt het erop dat sommige uitgevers een al dan niet denkbeeldige kalender gebruikten waarop stond aangegeven welke werken al vrij waren en welke niet.⁴⁴ Daarnaast kon een uitgever, als hij recent verschenen Nederlandse boeken in de serie wilde opnemen, goedkoper terecht bij fondsveilingen.

De naam ‘klassiek’ was erg aantrekkelijk voor een reeks. Deze naam impliceerde dat de reeks werken bevatte van de beste schrijvers. Zoals hierboven al besproken konden veel, met name eigentijdse werken, profiteren van de opwaardering die de titel ‘klassiek’ met zich meebracht. De minder klassieke werken werden op deze wijze misschien ook wel eerder verkocht. Doordat klassieke werken vaak tijdloze werken waren droegen zij bij aan continuïteit zowel in het uitgeversfonds als in de omzet van de boekhandel.

Klassiekenreeksen waren dus voordelig voor de uitgevers en voor het publiek, waarmee de snelle groei van het aantal reeksen na 1850 te begrijpen is. Voor H.A.M. Roelants speelde wellicht een aantal van deze belangen bij het uitgeven van zijn *Panthéon* en ook het publiek moet een aantal belangen bij het *Panthéon* hebben gehad, gezien het grote succes van de reeks. Welke belangen van zowel de uitgever als het publiek zorgden voor het grote succes van het *Panthéon*?

⁴³ Ras 2009-2010, p. 21.

⁴⁴ Kuitert 1993, p. 137.

4. Methode

Om de lijn van de ‘histoire du livre’ aan te houden, waarin de productie, consumptie en distributie van het boek wordt bestudeerd, heb ik het succes van het *Panthéon*, net als Lisa Kuitert, onderzocht aan de hand van de uitgevers, de *Panthéon*-delen zelf en de receptie ervan. Deze drie uitgangspunten hebben elk een apart hoofdstuk.

4.1. Uitgeversstrategieën

In mijn onderzoek naar de uitgeverskant van het *Panthéon* zijn Roelants’ strategieën het middel om Roelants’ belangen bij het *Panthéon* te achterhalen. De corpora die voorhanden zijn, zijn namelijk de teksten die Roelants uitgaf. Deze corpora kunnen daarmee iets zeggen over de strategieën waarmee Roelants zijn *Panthéon* dacht het best te kunnen verkopen. Een analyse van Roelants’ pogingen het *Panthéon* goed te laten verkopen, kan helpen de beoogde succesformule van het *Panthéon* te achterhalen. Omdat het onderzoek naar de uitgeverskant zich dus richt op hoe Roelants dacht zijn *Panthéon* bekend en succesvol te maken, gebruik ik hier de term ‘uitgeversstrategieën’ in plaats van ‘uitgeversbelangen’. Uiteindelijk zullen aan de hand van deze strategieën de belangen van de uitgever van het *Panthéon* duidelijk worden.

Voor het onderzoek naar Roelants’ strategieën heb ik gebruik gemaakt van de prospectus van het *Panthéon* en advertenties over het *Panthéon*. Prospectussen waren bedoeld om werken bij het publiek bekend te maken en ze te promoten. In een prospectus stond naast informatie over de inhoud vaak ook het doel en de doelgroep die de uitgever voor ogen had. De prospectus van het *Panthéon* geeft een goed beeld van hoe Roelants het *Panthéon* op de markt wilde brengen. In de prospectus ben ik op zoek gegaan naar dit beeld, aan de hand van uitspraken die Roelants hierin deed over de waarde en de doelgroep van zijn reeks. Omdat de gehele prospectus als een uiting van Roelants’ strategie kan worden gezien, behandel ik alle informatie die hierin vermeld staat.

De keuzes die Roelants heeft gemaakt op het gebied van inhoudelijke aspecten en vormgeving van de advertenties zijn waarschijnlijk met een bepaalde achterliggende strategie tot stand gekomen. In de analyse van de advertenties heb ik gekeken naar deze inhoudelijke aspecten en vormgeving. De belangrijkste vraag die ik hierbij gesteld heb, is: welke gegevens staan er in de advertenties en worden bepaalde gegevens typografisch afwijkend weergegeven (denk bijvoorbeeld aan: vetgedrukt/schuingedrukt)? Aan de hand van deze gegevens probeer ik te ontdekken hoe Roelants dacht zijn *Panthéon*(-delen) goed te kunnen verkopen.

De advertenties zijn geselecteerd uit de digitale kranten en tijdschriften van delpher.nl, een site waarin miljoenen gedigitaliseerde teksten uit Nederlandse kranten en tijdschriften zijn opgenomen. Alle kranten en tijdschriften van 1852 tot 1892 die hierin staan, zijn doorzocht op advertenties van het *Panthéon*. Al de gevonden advertenties zijn gebruikt in dit onderzoek, en zijn te vinden in de bijlagen. Onder de tijdschriften waren ook onderwijsbladen, die ik gebruikte om te analyseren hoe Roelants zijn *Panthéon* aanpreekt bij het onderwijs. Veel van de gevonden advertenties zijn in meer bladen op delpher.nl te vinden, omdat de lokale kranten dikwijls advertenties overnamen van de landelijke kranten. Daarnaast bleek tijdens het verzamelen van de corpora dat Roelants ook veel adverteerde in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*. Omdat dit een blad bedoeld is voor boekhandelaren en uitgevers hebben de advertenties in dit blad een andere strekking dan in de bladen voor het grotere publiek. Deze heb ik daarom los van elkaar besproken.

4.2. *Panthéon*-delen

Voor het onderzoek naar de *Panthéon*-delen heb ik gebruik gemaakt van de delen die tussen 1852 en 1892 verschenen. Dit waren de delen die onder H.A.M. Roelants zijn uitgegeven. In totaal waren dit er 126.⁴⁵ De meeste werken stonden op Google Books. De delen die hier niet op stonden, heb ik geraadpleegd in de universiteitsbibliotheek van Nijmegen, andere in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

Bij de analyse van de *Panthéon*-delen heb ik zowel naar de vorm, als de inhoud gekeken. Dit in tegenstelling tot Lisa Kuitert, die met name keek naar de functie van het begrip ‘klassiek’ binnen klassiekenreeksen en hiermee voornamelijk focuste op de inhoud. Aan de hand van zogenoemde parateksten onderzoek ik de functie van de *Panthéon*-delen in het algemeen. Omdat de oorspronkelijke heruitgegeven tekst weinig zegt over de functie van het *Panthéon*-deel in de negentiende eeuw, ligt de focus in dit hoofdstuk op de in de negentiende-eeuwse toegevoegde parateksten. Parateksten, zoals deze met name door Genette beschreven zijn in *Seuils* (1987), vat ik op als alle gegevens rondom de eigenlijke tekst. Zonder de aanwezige parateksten in de *Panthéon*-delen, zouden de delen slechts heruitgaven zijn van oudere werken. Maar door de negentiende-eeuwse toevoegingen wordt het een nieuwe uitgave. Deze parateksten geven daarom betekenis aan de uitgave en kunnen veel zeggen over hoe het werk in de negentiende eeuw functioneerde. Naar aanleiding van het begrip ‘paratekst’ kan het onderzoek naar de *Panthéon*-delen verdeeld worden in een viertal

⁴⁵ Geers-Meulenbroek e.a. 1980, p. 111-124.

paragrafen: 1. Uiterlijk, 2. Samenstelling, 3. Vorm en 4. Bewerking.

Bij series is ten eerste de uiterlijke verzorging een belangrijke paratekst. Het uiterlijk (omslag en formaat) van de *Panthéon*-deeltjes wees uit of Roelants de delen inderdaad snel, makkelijk, goedkoop en uniform heeft uitgegeven, zoals Lisa Kuitert beschrijft. Ik heb onderzocht in hoeverre de deeltjes hetzelfde formaat en dezelfde omslag hadden, om een uniform uiterlijk te creëren. Naast de mate van uniformiteit kan aan het formaat ook worden afgelezen of het deel goedkoop geproduceerd is; hoe groter namelijk het formaat, hoe duurder.

Ook de keuze voor de samenstelling en het op deze wijze plaatsen van bepaalde werken in een context van ‘klassieke werken’ kan een paratekst genoemd worden. De oudere werken en/of dichters krijgen door deze context een andere, negentiende-eeuwse betekenis. Welke auteurs en werken Roelants koos en hoe hij deze verantwoordde geeft een goed beeld van welke auteurs of werken in de tweede helft van de negentiende eeuw als klassiek werden beschouwd. In aansluiting daarop heb ik geprobeerd te achterhalen hoe Roelants inspeelde op deze negentiende-eeuwse smaak en hoe hij door de manier van samenstelling succes probeerde te behalen. Welke schrijvers en welke titels er in het *Panthéon* zijn opgenomen zegt veel over Roelants’ strategie; ging hij alleen voor de grote, bekende namen, of probeerde hij juist onderscheidend en verrassend te zijn in zijn samenstelling? Aan de hand van negentiende-eeuwse literatuurgeschiedenissen zoals van Jan te Winkel, negentiende-eeuwse schoolboeken zoals van Hofdijk, negentiende-eeuwse kritieken en bestaande secundaire literatuur over negentiende-eeuwse waarderingsgeschiedenissen heb ik getracht een beeld te geven van de negentiende-eeuwse smaak. Een beschrijving van de samenstelling en een koppeling naar het algemene negentiende-eeuwse idee van klassieken moeten uitwijzen hoe het *Panthéon* zich aanpaste aan het idee van haar tijd.

De wijze van uitgave, die ik hier ‘de vorm van uitgave’ heb genoemd, kan ook hebben bijgedragen aan het succes van de reeks. Voor de *Panthéon*-delen heb ik onderzocht hoeveel werken er verschenen, binnen hoeveel tijd en op welke wijze (in delen of los). Door werken in bepaalde delen of in bloemlezingen uit te geven werden ze in een bepaalde context geplaatst en hierdoor kregen ze een bepaalde, misschien wel nieuwe betekenis.

Tot slot heb ik onderzoek gedaan naar de negentiende-eeuwse bewerking binnen de *Panthéon*-delen. Alle *Panthéon*-delen zijn heruitgaven van oudere werken, maar veel onderscheiden zich van hun basiseditie door bewerkingen van negentiende-eeuwse tekstbezorgers. Om de mate van bewerking te achterhalen, heb ik niet gekeken naar bewerkingen ten opzichte van de oorspronkelijke tekst, maar naar alle tekst die om de

oorspronkelijke tekst heen staat. De tekstbezorgers en de hoeveelheid tekstbewerking zeggen iets over de hulp die Roelants heeft gehad en hoeveel tijd en moeite de uitgave van de delen heeft gekost. Daarnaast zeggen voorwoorden veel over het idee achter de uitgave en kan het helpen bij het achterhalen van de functie van de verschillende delen binnen het *Panthéon*.

4.3. Receptie

De receptie van het *Panthéon* heb ik onderzocht aan de hand van recensies. Recensies laten slechts de mening van literatuurcritici zien. Toch is deze groep juist interessant als het gaat om de ontvangst van het *Panthéon*. Recensies beïnvloeden vaak het koopgedrag van mensen. Voor uitgevers waren recensies dan ook een vorm van reclame.⁴⁶ Zijn het misschien de recensies die hebben bijgedragen aan het succes van het *Panthéon*?

De recensies heb ik, net als de advertenties, via delpher.nl verzameld. Alle recensies van het *Panthéon*, verschenen tot 1892, die hier in digitale kranten en tijdschriften te vinden waren, heb ik gebruikt in dit onderzoek. In afleveringen van het *Nieuwsblad voor den boekhandel* op delpher.nl vond ik regelmatig een rubriek met vermeldingen van boekbeoordelingen die in de betreffende maand verschenen. Deze recensieverwijzingen heb ik bij gebrek aan tijd niet geraadpleegd. In dit onderzoek heb ik dus alleen gebruikgemaakt van de recensies die direct via delpher.nl te vinden waren. Dit zijn recensies in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* (1 januari 1855, 8 januari 1870 en 2 maart 1886), *De Tijd* (7 juni 1869 en 13 november 1884), *Rotterdamsche Courant* (9 maart 1852), *Apeldoornsche Courant* (1 maart 1879), *De Banier* (1879, jaargang 5), *De Maasbode* (11 november 1884) en *Haagsche Courant* (13 april 1885). Naast deze recensies heb ik de vier recensies van het *Panthéon* die Lisa Kuitert bespreekt in haar proefschrift gebruikt.⁴⁷ Het gaat hier om een recensie uit *De Nederlandsche Spectator* van 29 oktober 1895, *De Gids* II (1854), *De Tijdspiegel* I (1854) en uit *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880*.⁴⁸ De recensies die ik via delpher.nl heb opgespoord komen niet bij Kuitert aan de orde.

Mijn corpus bestaat uit recensies over de gehele reeks en recensies over specifieke *Panthéon*-delen. In de recensies over het *Panthéon* in het algemeen ben ik op zoek gegaan naar de onderwerpen waar de recensenten over schrijven. De meest voorkomende onderwerpen in de onderzochte recensies zijn de samenstelling van de reeks, het formaat en

⁴⁶ Kuitert 1993, p. 215.

⁴⁷ Kuitert 1993, p. 177-182.

⁴⁸ Kruseman 1886-1887, p. 651-652.

de prijs, het beoogde publiek en de lof voor de uitgever. Uitspraken van de recensenten, zowel positief als negatief, over hetzelfde onderwerp bespreek ik bij elkaar in een paragraaf om te achterhalen in hoeverre het succes van het *Panthéon* bij deze vier aspecten van het *Panthéon* lag. In de recensies over losse delen van het *Panthéon* heb ik gezocht naar de focus van de kritiek. Hieruit bleek dat in de onderzochte recensies de kritiek zich of wel richtte op de onzedelijke inhoud en taal van een tekst, of op de bewerking van de tekstbezorger. Deze twee accenten bespreek ik in twee aparte paragrafen.

4.4. Aandacht voor W.J. Thieme & Cie

In een paar gevallen gebruik ik een aantal corpora van *Panthéon*-delen die onder W.J. Thieme & Cie zijn uitgegeven. Voor het onderzoek naar de *Panthéon*-delen zelf is het interessant om het verschil in bewerking te zien tussen de delen van Roelants en van W.J. Thieme & Cie, om zodoende een beter begrip te krijgen van de functie van de bewerking in Roelants' delen. Om diezelfde reden bespreek ik een aantal recensies van delen onder W.J. Thieme & Cie, waarin voornamelijk over deze bewerking gesproken wordt.

Voor zowel de *Panthéon*-delen als de recensies heb ik de beschikbare corpora gebruikt uit de jaren 1892 tot 1900. Ik heb het jaartal 1900 als grens gepakt, voor het enigszins beperken van de corpora. Dit betekent dat ik de volgende *Panthéon*-delen van W.J. Thieme & Cie heb onderzocht: *De spiegel der vaderlandsche kooplieden* van Langendijk (1892), *Het leven en de wandelingen van Meester Maarten Vroeg* van Vosmaer (1892), *Borchgravinne van Vergi* (1892), *Krelis Louwen, of Alexander de Groote op het poeëtemaal* en *De zwetser* van Langendijk (1892), *Bloemlezing uit de liederen van Starter* (1893), *Karel ende Elegast* (1893), *Jephta of offerbelofte* van Vondel (1895) en *De ondergang der eerste wereld* van Bilderdijk (1899). Ook deze delen heb ik net als Roelants' delen ofwel op Google Books ofwel in de universiteitsbibliotheken van Nijmegen of Amsterdam bekeken. De recensies over de *Panthéon*-delen van W.J. Thieme & Cie heb ik net als de recensies over Roelants' delen via delpher.nl geraadpleegd, het gaat hier om de recensies uit de volgende bladen: *Algemeen Handelsblad* (12 juni 1892, 16 april 1899 en 16 september 1899), *Het nieuws van den dag* (27 juni 1892, 12 mei 1898), *De Wekker* (15 juli 1893) en *Soerabaijasch Handelsblad* (27 november 1895).

5. Resultaten

5.1. Uitgeversstrategieën

In dit hoofdstuk staat Roelants als uitgever van het *Klassiek, Letterkundig Panthéon* centraal. De manier waarop hij de reeks in de prospectus en in advertenties plaatste, laat een bepaalde strategie zien. In de eerste paragraaf komt de prospectus aan de orde en in de tweede bespreek ik advertenties uit verschillende soorten bladen. De vraag in dit hoofdstuk luidt: Wat is Roelants' strategie als het gaat om het op de markt brengen van zijn *Panthéon*? Met het antwoord op deze vraag tracht ik de belangen van Roelants te achterhalen en te ontdekken hoe hij dacht zijn *Panthéon* tot een succes te maken.

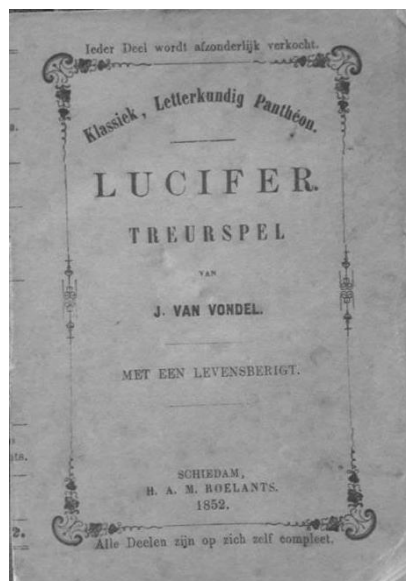
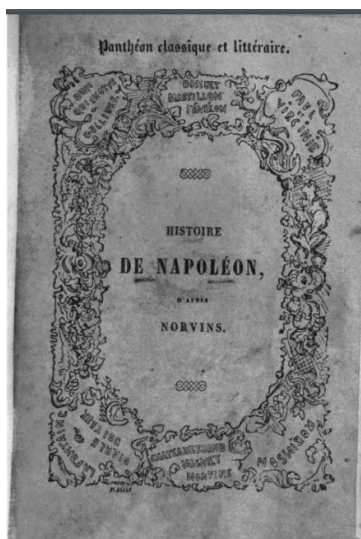
5.1.1. Prospectus

In november 1851 verscheen de prospectus van het *Klassiek Letterkundig Panthéon*.⁴⁹ Hierin beweert Roelants dat er behoefte is aan een dergelijk pantheon, dat in de letterkunde een verzameling van gecanoniseerde letterkundige teksten betekent. De titel liet dan ook niets te raden over, en beschrijft precies wat het *Panthéon* was: een reeks van klassieke werken.

Het *Panthéon* zal verschijnen 'in den smaak als 't bekende *Panthéon Classique et Littéraire*'. Dit was een Franse reeks die, zoals uit advertenties blijkt, ook in Nederland te koop was.⁵⁰ Evenals zijn voorbeeld was het *Klassiek, Letterkundig Panthéon* sober uitgevoerd en vergeleken met de gangbare klassiekenedities spotgoedkoop. Het *Panthéon Classique*, dat rond 1842 in Nederland verkrijgbaar was, was voor Roelants waarschijnlijk een aanmoediging om een vergelijkbare reeks te beginnen. Misschien omdat een dergelijke reeks succesvol bleek te zijn, maar wellicht ook omdat Roelants meende dat er behoefte bestond aan een Nederlandse reeks in dit format.

⁴⁹ Aanwezig in de map 'Prospectussen (1846-1859)' (PPA 517:3) in de bedrijfsdocumentatie van H.A.M. Roelants te Schiedam. Bibliotheek van de Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, UB Amsterdam.

⁵⁰ In 1842 gaf uitgever H. Thompson te Utrecht 32 nummers van het *Panthéon Classique et Littéraire* uit. De verkoopprijs was 30 cent. (In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 9 (30 juni 1842), p. 3).

Afbeelding 1. De omslag van een werk uit het *Panthéon Classique Littéraire* (links)⁵¹ en van een werk uit het *Klassiek, Letterkundig Panthéon* (rechts).⁵² De werken uit beide reeksen waren sober uitgevoerd, en van hetzelfde formaat (14 x 9,5 cm). De delen uit het *Panthéon Classique Littéraire* bevatten echter rond de 200 pagina's, terwijl Roelants zijn deeltjes gemiddeld rond de 100 pagina's hield.

Toch schrijft Roelants in de prospectus dat Nederlandse klassiekenreeksen nooit genoeg bijval hebben gekregen van het publiek. Hij zou hier kunnen doelen op de reeks van Westerman, die volgens Kuitert de voorloper van het *Panthéon* was.⁵³ Volgens hem zijn de sleutelwoorden om een klassiekenreeks aan te laten slaan 'degelijk' en 'goedkoop'. Hierbij richt hij zich tot Fuhri en diens in dat jaar uitgekomen klassiekenreeks. Door de hoge prijs en de fluwelen bandjes was Fuhri's reeks er een voor op de werktafel van 't schoone geslacht.' Hiermee doelde hij waarschijnlijk op het kleine publiek dat Fuhri wist te bereiken, omdat lang niet iedereen deze dure werken kon aanschaffen.⁵⁴ Roelants' eigen pantheon was volgens hem 'in den volsten zin des woords, voor iedereen.' Bovendien zullen zijn uitgaven, in tegenstelling tot die van Fuhri, in de oorspronkelijke spelling worden uitgegeven. Het is duidelijk dat Roelants in het prospectus het verschil tussen het *Panthéon* en Fuhri's reeks wil benadrukken.

Roelants belooft de mensen in de prospectus 'eene *volledige* verzameling [...] van alle

⁵¹ Norvins 1842, omslag.

⁵² Vondel 1852, omslag.

⁵³ Kuitert 1993, p. 51.

⁵⁴ Ter vergelijking: 20 deeltjes van Fuhri kostten 26,60 (Kruselman 1887, p. 421), omgerekend is dit 1,33 per deel, wat een werk uit de *Étagère-editie* bijna vijf keer zo duur maakte als een werk behorende tot het *Panthéon*. Hoe kleiner het boekje, hoe lager de prijs. Het *Panthéon* had dan ook boekjes in 16°- formaat. (Zie *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken 1850-1882*, p. 902) De boekjes van Fuhri waren in klein octavo, wat voor die tijd ook al als klein en dus redelijk goedkoop werd gezien. (Enschedé 1899, p. 192-193 en Kruseman 1887, p. 473).

voornamen oude schrijvers, die men zich hierdoor COMPLETEET op een weinig kostbare wijze zal kunnen aanschaffen.’ De woorden die hij er hier uit heeft laten springen zijn ‘volledig’ en ‘compleet’; veelbelovende woorden die de vraag oproepen in hoeverre er een volledige, objectieve verzameling van klassieken kan worden gemaakt. Er zal altijd getwist kunnen worden over de vraag of bepaalde werken erin moesten of er juist niet in hoorden. Een dergelijke uitspraak in een prospectus is waarschijnlijk bedoeld om de aandacht van het publiek te trekken.

Wat volgt in de prospectus is een meer zakelijk verhaal bedoeld voor de boekhandelaren. In de eerste twee jaren, 1852-1853, zullen er twintig delen ter perse gaan. Nummer 1, twee stukken uit Cats’ werken, staat ‘door den zeer compressen druk, gelijk aan een gewoon 8vo boekdeel.’ Dit zou volgens Roelants normaal f 2,50 kosten, maar kost nu 25 cent netto. De verkoopprijs van de deeltjes zal 30 cent bedragen. Hij vermeldt hierbij dat een dergelijke lage prijs slechts mogelijk is als er een grote afzet is.

Deze grote afzet probeert Roelants te verkrijgen door de verstrekking van gratis exemplaren. Hoe meer *Panthéon*-delen een boekhandel bestelt, des te meer gratis exemplaren meegeleverd worden. Bij het bestellen van zestig exemplaren krijgt de boekhandel acht gratis exemplaren toegezonden, terwijl diezelfde boekhandel bij het bestellen van 300 exemplaren er 56 cadeau krijgt. Als de boekhandel al deze gratis exemplaren verkoopt, valt er veel winst uit te halen. Het kopen van veel *Panthéon*-exemplaren wordt hierdoor aantrekkelijk gemaakt voor boekhandelaren.

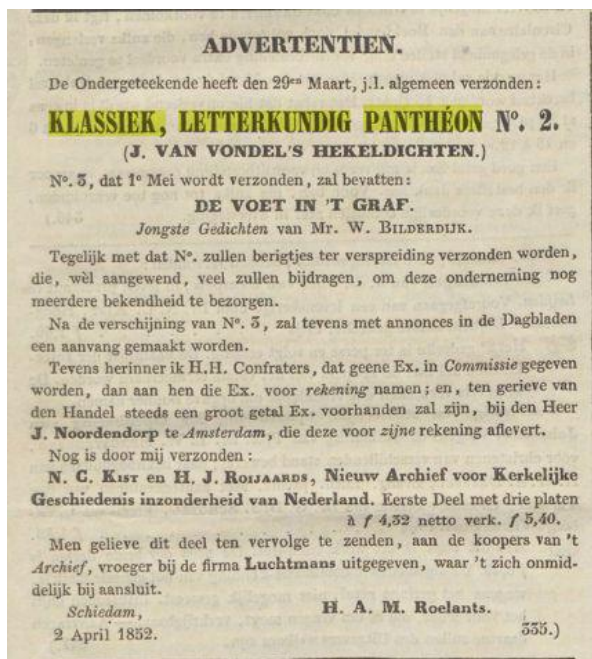
Om echter te voorkomen dat de boekhandelaren extra verdienen door de geleverde gratis exemplaren voor f 0,30 te verkopen, en de rest, met recht op teruggave van de aankoopprijs van 25 cent, terugzond bij gebrek aan vraag, moesten ze de helft van de toegestuurde delen ‘voor vaste rekening nemen’. Dit houdt in dat deze deeltjes na afloop van een bepaalde termijn gehouden en betaald moesten worden. Delen die goed verkochten mochten boekhandelaren onbeperkt bij Roelants blijven bestellen.

5.1.2. Adverteren

5.1.2.1. In het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*

Het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* was voornamelijk een communicatiemedium tussen uitgevers en boekhandelaren. Roelants liet veel van zich horen in dit blad, en ook berichten over het *Panthéon* zijn ruimschoots aanwezig. Het blad had een driemaandelijks lijst waarin

alle nieuwe uitgaven stonden. De *Panthéon*-nummers worden hier veelvuldig in genoemd. In het blad zelf stond elke week nog vaak een kopje ‘ter perse’, ‘jongst verschenen werken’ of ‘nieuwste uitgaven’, waaronder nieuwe nummers van het *Panthéon* ook werden genoemd. Daarnaast verschenen er ook advertenties van het *Panthéon* in het *Nieuwsblad*. Hieronder is een dergelijke advertentie te zien. Deze advertenties bevatten vaak een toelichting. Het doel ervan was met name de vakgenoten te informeren over de bestaande deeltjes, hoeveel ze kostten en hoe ze eraan konden komen.

Afbeelding 2. Advertentie in *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 19 (8 april 1852) van de nummers 2 en 5 van het *Panthéon*. Hieruit wordt duidelijk dat Roelants met ‘berigtjes ter verspreiding’ en ‘annonces in de Dagbladen’ het *Panthéon* nog meer bekendheid wilde bezorgen.

Roelants gebruikte het *Nieuwsblad* ook om *Panthéon*-nummers van boekverkopers terug te vragen. Dit gebeurde met name aan het begin van de reeks, toen bleek dat er veel vraag was naar de delen. Stuurden de boekhandelaren de gevraagde deeltjes niet terug, dan verzekerde Roelants hen dat ze de betreffende deeltjes in het vervolg niet meer zouden kunnen ontvangen. Volgens een zogenoemde ‘debitant’, waarschijnlijk een eigenaar van een kleine boekwinkel, moesten boekhandelaren geen gehoor geven aan deze eis. Roelants had immers bij de bestellingen van de eerste nummers toegestaan dat boekhandelaren de delen die moeilijk verkoopbaar waren, voor andere in konden ruilen. De debitant schrijft:

Eenmaal gemaakte bepalingen, waarop bestellingen zijn gedaan, moeten worden gehouden; op zulke thema's mogen geene variaties worden gemaakt. Een verzoek van den Heer. R. om voor 't oogenblik hem te helpen bij gebrek aan voorraad, zou niet te vergeefs zijn gedaan. Een bedreiging is hier niet op hare plaats.⁵⁵

Niet veel later kregen de boekhandelaren een brief op hun deurmat van Roelants, waarin hij reageerde op deze kritiek en uitlegde wat hij nu precies had bedoeld. Hierin schrijft hij dat boekhandelaren die van vooruitbestelling gebruikmaken nu eenmaal recht hebben om een aantal exemplaren in commissie te ontvangen. Dit betekent dat de boekverkoper de verkochte exemplaren betaalde en de rest van de exemplaren kosteloos mocht terugsturen. Door de 'navraag om zeer groote getallen In Commissie te ontvangen'⁵⁶ was Roelants' voorraad geheel uitgeput, waardoor deze terugvraag moest plaatsvinden.

In het *Nieuwsblad* was er ruimte om te reageren op eerdere berichten, zoals blijkt uit de ingezonden brief van de 'debitant.' Ook Roelants gebruikte deze mogelijkheid tot reageren. Zo vroeg een anonieme boekhandelaar zich in het *Nieuwsblad* af of het *Panthéon* goed voor de boekhandel zou zijn.⁵⁷ Uitgaven zoals het *Panthéon* zouden namelijk Franse boeken en andere schoolboeken waaraan goed te verdienen viel verdringen. Als vergelijkbare gevallen noemt hij de Tauchnitz-editie van Latijnse werken, die de duurdere Nederlandse uitgaven van de Latijnse scholen verdrong, en Crols uitgaven van romans à 50 cent die bij leesgezelschappen verkozen werden boven de romans van dezelfde uitgever, die f. 3,- kostten. Veel Hollandse uitgaven ondervonden door dit soort goedkope uitgaven een grote vermindering van debiet. Deze goedkope uitgaven zouden volgens de anonieme boekhandelaar tot gevolg hebben:

[...] dat het debiet van vele goede werken, [...] waarop een goed rabat is, hierdoor zal verminderen, waarvoor eene mogelijke groote verkoop ons niet kan schadeloos stellen; want ofschoon particulieren deze onderneming zullen toejuichen, vrees ik dat Heeren Boekhandelaars door begunstiging derzelve, hunne eigene glazen zullen ingooijen.⁵⁸

Een week later, op 11 maart, reageerde Roelants met een stuk in hetzelfde blad. *Panthéon*-nummers zouden volgens hem niet minder opleveren dan duurdere uitgaven, omdat ze meer verkocht zouden worden; waar 25 werken van bijvoorbeeld het grote en dure octavoformaat worden verkocht, worden er 3000 van 30 cent verkocht. Roelants was voorstander van

⁵⁵ In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 19 (29 juli 1852), p. 138.

⁵⁶ Briefje in de map 'Bedrijfsgeschiedenis en Personalia in PPA 517:1' In: Bedrijfsdocumentatie van H.A.M. Roelants te Schiedam. Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, UB Amsterdam.

⁵⁷ In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 19 (4 maart 1852), p. 46.

⁵⁸ In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 19 (4 maart 1852), p. 46.

vernieuwing, de oudere dure uitgaven moesten vervangen worden door het goedkope boek waarvan duizenden exemplaren verkocht konden worden. Had Nederland toentertijd het voetspoor van Tauchnitz gevolgd met goedkope Griekse en Latijnse werken, dan had de Tauchnitz-editie de Nederlandse boekhandelaren waarschijnlijk niet veel schade toegebracht.

Hij vervolgt:

Zullen de werken van Hooft, Cats, Vondel, enz. - die een echte liefhebber 't liefst in folio ziet - door den zoon der negentiende eeuw meer dan bij name gekend worden, dan moet hij in de gelegenheid gesteld zijn, die op eene weinig kostbare en gemakkelijke wijze zich aan te schaffen; en al lukte 't hem, om op eene auctie tot ongeveer denzelfden prijs een 4e editie te koopen, geloof ik toch, dat hij de voorkeur schenken zou aan eene kleine moderne uitgave?⁵⁹

De uitgave van het *Panthéon* zal uiteindelijk bijdragen aan de bloei van de Nederlandse boekhandel, doordat met goedkope uitgaven de Nederlandse klassieken in stand konden worden gehouden.

5.1.2.2. In kranten en tijdschriften

Met name in de eerste jaren van het *Panthéon* is er veel geadverteerd in kranten en tijdschriften. In deze advertenties zijn een aantal terugkerende elementen zichtbaar. Zo wordt er steeds vermeld dat de uitgekomen delen uit het *Panthéon* komen, wie de uitgever ervan is en wat de prijs is van de deeltjes. Daarnaast wordt er vaak in de advertenties vermeld dat de deeltjes afzonderlijk verkrijgbaar zijn. De in deze paragraaf besproken advertenties en hun bronnen zijn te vinden in bijlage 8.1., geordend op nummer. Als ik het over een advertentie heb, zal ik verwijzen naar het nummer van de betreffende advertentie in de bijlage.

In acht van de twintig advertenties in bijlage 8.1. volgt er een nadere beschrijving van het *Panthéon*. Dit is met name te zien in de advertenties uit de beginjaren van de reeks. Zo staat er:

in deze verzameling zullen voorkomen werken van: Bellamy, Bilderdyk, Cats, van Effen, Fokke sr., Hooft, Huygens, Langendijk, Loosjes, van Merken, van der Palm, Poot, Styl, Vondel en vele anderen (*Advertentie 1*, 1852),

eene reeks van de gezochtste(/belangrijkste) werken, in Proza en Poëzy, die sedert de 16^e eeuw het licht zagen (*Advertentie 2* 1852, *Advertentie 3* 1854),

eenige Werken van J. CATS, J. v. VONDEL, J. H. v.d. PALM, P. LANGENDIJK, H.K. POOT en C. HUYGENS, terwijl deze verzameling steeds wordt voortgezet met

⁵⁹ Roelants 1852 (11 maart), p. 50.

de uitgave der werken van J. v. EFFEN, P.C. HOOFT, S. STIJL, B. BELLAMY en vele anderen (*Advertentie 12 1853, Advertentie 17 1853, Advertentie 19 1854, Advertentie 13 1854*),

eene volledige uitgaaf der voornaamste werken, in proza en poezy, die in Nederland sedert de 16e eeuw verschenen zijn.’ (*Advertentie 5, 1857*).

In het eerste en derde citaat somt Roelants enkele (toekomstige) auteurs binnen het *Panthéon* op. Het vermelden van toekomstige namen laat zien dat Roelants al een idee had welke auteurs hij in zijn reeks ging uitgeven. Hoewel hij in 1852 Lucretia van Merken noemt, verschijnt er nooit enig werk van haar in het *Panthéon*. Of hij in het begin daadwerkelijk van plan was iets van haar uit te geven is niet duidelijk. In de twee andere citaten wordt de titel van het *Panthéon* voluit geschreven, enigszins verschillend van elkaar. Alle vier de citaten zijn bedoeld om meer informatie over het *Panthéon* te verschaffen.

Het voordeel van het adverteren voor een reeks was dat je meerdere deeltjes tegelijk kon aanprijzen, wat geld en tijd bespaarde.⁶⁰ De *Panthéon*-delen werden ook veelal samen met andere delen in de advertentie geplaatst. Bij slechts één gevonden *Panthéon*-advertentie was er sprake van het aanprijzen van één werk, namelijk:

Afbeelding 3. Advertentie in het *Algemeen Handelsblad* van 17 februari 1854.

In de rest van de gevonden advertenties worden meerdere delen samen genoemd.

In *Advertentie 1* tot en met *Advertentie 7* zijn de delen bij elkaar geplaatst die tot dan toe zijn uitgegeven. In deze advertenties staat een opsomming met nummering van de uitgegeven werken, waarvan de lijst met de jaren dus steeds groter wordt. In 1852 (*Advertentie 1*) worden slechts vier delen genoemd, terwijl in 1866 (*Advertentie 7*) het aantal is opgelopen tot 84 werken. De advertenties geven een duidelijk overzicht van welke werken er al in het *Panthéon* zijn verschenen op dat moment en hebben daardoor een informerende functie. Daarnaast kon een lijst met de al uitgegeven werken tonen dat het *Panthéon* inderdaad de beste werken bevatte.

Bij deze advertenties springt in de eerste jaren (*Advertentie 1-3*) de titel van de reeks in het oog. Wanneer het *Panthéon* al een aantal jaren bestaat, verspringt de aandacht van de

⁶⁰ Kuitert 1993, p. 90.

titelreeks naar de prijs van de afzonderlijke delen (*Advertentie 6-7*). Dat in de eerste jaren ‘Panthéon’ het grootst werd weergegeven, heeft waarschijnlijk te maken met het introduceren van een nieuwe titel. Het *Panthéon* was een nieuwe onderneming en was gebaat bij een zo groot mogelijke bekendheid. Als de titelreeks eenmaal bekend was bij de lezer, dan kon de aandacht verschoven worden naar iets anders. Dat Roelants koos om ‘30 cent’ te benadrukken in de advertenties, is een bewuste verkoopstrategie geweest.

H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, heeft uitgegeven onder den Titel van:

KLASSIEK, LETTERKUNDIG

PANTHEON,

eene goedkope uitgave, in 32° Formaat.
Van de belangrijkste Nederlandsche Werken in Proza en Poëzij, die sedert de 16de eeuw het licht zagen.
Daarvan is reeds uitgegeven:

1. J. CATS, Twee-en-tachtigjaerig leven, en Afbeelding van het huwelijk onder de gedaente van een fuyck.
2. J. VAN VONDEL's Hekeldichten, met aenteekeningen.
3. W. BILDERDYK, De voet in 't Graf. Jongste Gedichten.
4. J. H. VAN DER PALM, Geschied- en Redekunstig Gedenkschrift van Nederlands Herstelling in den jare 1813.
5. P. LANGENDYK, Drie Blyspelen.
6. H. K. POOT, Eenige Gedichten. Met levensberigt.
7. J. CATS, Hofgedachten, en Invallende Gedachten op voorvallende Gelegentheden.
8. J. VAN VONDEL's Lucifer. Treurspel. Met levensberigt.
9. C. HUYGENS, Korenbloemen. Nederl. Gedicht. Eerste Deel.
10. W. BILDERDYK, Avondchemering.
11. J. CATS, Doodkiste voor de levendige.
12. J. VAN VONDEL's Adam in Ballingschap, en Noah. Treurspelen.
- 13—15. W. BILDERDYK, Krekelzangen. Drie Deelen.
16. J. CATS, Gedachten op slaapeloze nachten.
17. J. VAN EFFEEN, (Bloemlezing uit de Spectator van) door A. J. VAN DER AA. Met levensberigt.
- 18—19. P. C. HOOFT's Gedichten. Eerste en Tweede Deel.
20. W. BILDERDYK, De Ziekte der Geleerden.

De prijs van ieder Deel is 30 CENTS.

H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, geeft uit:

KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHEON.

30 CENTS

PER DEEL
VAN 100 PAGINA'S.

HIERVAN IS REEDS VERSCHENEN:

1. J. CATS, Twee-en-tachtigjaerig leven, en Afbeelding van het huwelijk onder de gedaente van een fuyck.
2. J. VAN VONDEL's Hekeldichten, met aenteekeningen.
3. W. BILDERDYK, De voet in 't Graf. Jongste Gedichten.
4. J. H. VAN DER PALM, Geschied- en Redekunstig Gedenkschrift van Nederlands Herstelling in den jare 1813.
5. P. LANGENDYK, Drie Blyspelen.
6. H. K. POOT, Eenige Gedichten. Met levensberigt.
7. J. CATS, Hofgedachten, en Invallende Gedachten op voorvallende Gelegentheden.
8. J. VAN VONDEL's Lucifer. Treurspel. Met levensberigt.
9. C. HUYGENS, Korenbloemen. Nederl. Gedicht. Eerste Deel.
10. W. BILDERDYK, Avondchemering.
11. J. CATS, Doodkiste voor de levendige.
12. J. VAN VONDEL's Adam in Ballingschap, en Noah. Treurspelen.
- 13—15. W. BILDERDYK, Krekelzangen. Drie Deelen.
16. J. CATS, Gedachten op slaapeloze nachten.
17. J. VAN EFFEEN, (Bloemlezing uit de Spectator van) door A. J. VAN DER AA. Met levensberigt.
- 18—19. P. C. HOOFT's Gedichten. Eerste en Tweede Deel.
20. W. BILDERDYK, De Ziekte der Geleerden.

De prijs van ieder Deel is 30 CENTS.

Afbeelding 4. Links is een advertentie uit de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 31 maart 1854, rechts een uit de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 4 maart 1859. In 1854 werd het ‘Klassiek, Letterkundig Panthéon’ nog het grootst weergegeven, in 1859 werd dit ‘30 cents’.

Er waren ook advertenties die als doel hadden een overzicht te bieden van de in dat jaar uitgekomen werken. In de periode van vijftig jaar heb ik vier verschillende advertenties van dit soort gevonden, die allemaal in de jaren 70 in de kranten verschenen (*Advertentie 8* tot en met *Advertentie 11*). Opvallend bij deze vier verschillende advertenties is dat er bij elk deel wordt vermeld wie er verantwoordelijk is voor de eventuele inleiding en aantekeningen. Hieruit blijkt de belangstelling voor eventuele tekstbezorgers, die in de andere advertenties niet, of nauwelijks zichtbaar, worden vermeld.

Tenslotte zijn er advertenties gevonden die reclame maakten voor uitgegeven werken

van één bepaalde auteur, bijvoorbeeld Bilderdijk, of verschillende uitgegeven delen van een bloemlezing. In 1853 verscheen de volgende advertentie van Bilderdijks werken:

Bij den Uitgever H. A. M. ROELANTS, te Schiedam,
ziet het licht, eene ZEER GOEDKOOPE UITGAAF
VAN EENIGE WERKEN VAN
Mr. W. BILDERDIJK.
Daarvan is bereids verzonden:
DE VOET IN 'T GRAF. Jongste Gedichten. Een Deel.
AVOND-SCHEMERING. Een Deel.
KREKEL-ZANGEN. Drie Deelen.
De prijs is **30 CENTS**, die alleen zoo laag gesteld is ter berei-
king van een voor Nederland ongekend groot debiet. In hetzelfde formaat en tot denzelfden prijs zijn nog uit-
gegeven, onder den algemeenen titel, van: (16231)
KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHEON,
eenige Werken van J. CATS, J. v. VONDEL, J. H. v. d. PALM,
P. LANGENDIJK, H. K. POOT en C. HUYGENS, terwijl deze ver-
zameling steeds wordt voortgezet met de uitgave der Werken van J. v.
EFFEN, P. C. HOOFT, S. STIJL, B. BELLAMY en vele anderen.

Afbeelding 5. Bron: *Algemeen Handelsblad*, 28 oktober 1853.

Toen echter in 1854 ook *De Ziekte der Geleerden* van Bilderdijk uitkwam verschenen de volgende advertenties:

H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, heeft uitgegeven:
DE ZIEKTE DER GELEERDEN,
door **Mr. W. BILDERDYK.**
IN EEN DEELTJE KOMPLEET (130 PAGINA'S). **PRIJS 30 CENTS.**
Van denzelfden Auteur ziet mede het licht:
DE VOET IN 'T GRAF (één Deel), AVONDSCHEMERING (één Deel) en KREKEL-ZANGEN (drie Deelen.) In hetzelfde
formaat en tot denzelfden prijs zijn nog uitgegeven, onder den algemeenen Titel van:
KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHEON,
eenige Werken van J. CATS, J. v. VONDEL, J. H. VAN DER PALM, P. LANGENDIJK, H. K. POOT, P. C. HOOFT en C. HUYGENS,
terwijl deze Verzameling steeds wordt voortgezet met de uitgave der Werken van J. VAN EFFEN, S. STIJL, B. BELLAMY en
vele anderen. (2335)

Afbeelding 6. Bron: *Algemeen Handelsblad* 17 februari 1854.

Bij den Uitgever H. A. M. ROELANTS, te Schiedam,
ziet het licht, eene
ZEER GOEDKOOPE UITGAAF VAN EENIGE
WERKEN VAN
Mr. W. Bilderdijk.
Daarvan is bereids verzonden:
DE VOET IN 'T GRAF. Jongste Gedichten. Een Deel.
AVOND-SCHEMERING. Een Deel.
KREKEL-ZANGEN. Drie Deelen.
DE ZIEKTE DER GELEERDEN. Een Deel.
De Prijs is van ieder Deel:
30 CENTS, die alleen zoo laag gesteld is, ter bereiking van
een voor Nederland ongekend groot debiet. In
hetzelfde formaat, en tot denzelfden prijs, zijn nog uitgegeven, onder den
algemeenen titel van:
KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHEON,
eenige Werken van J. CATS, J. VAN VONDEL, J. H. v. d. PALM,
P. LANGENDIJK, H. K. POOT en C. HUYGENS, terwijl deze ver-
zameling steeds wordt voortgezet met de uitgave der Werken van
J. v. EFFEN, P. C. HOOFT, S. STIJL, B. BELLAMY en vele
anderen. (4507)

Afbeelding 7. Bron: *Algemeen Handelsblad* 10 april 1854.

In de bovenste advertentie wordt er eerst reclame gemaakt voor het pas uitgekomen deeltje, waarna de voorafgaande titels van *Bilderdijk* worden vermeld. In de onderste is het echter helemaal niet duidelijk dat *De ziekte der geleerden* het pas uitgekomen deel is. Het doel van deze advertentie is een overzicht bieden van wat er tot dan toe van *Bilderdijk* in het *Panthéon* is uitgegeven.

In bijlage 8.1. zijn zodanige ‘opstapelingen’ nog te zien bij de delen van de *Bloemlezing uit den Hollandschen Spectator van Justus van Effen* en van de *Bloemlezing uit de werken van dichters der negentiende eeuw*. In 1853 staat een advertentie in de krant voor deel 1 van de bloemlezing van Van Effen (*Advertentie 15*). Wanneer in 1855 een tweede deel verschijnt, wordt dit samen met een vermelding van het eerste deel geadverteerd. (*Advertentie 16*). Niet alleen wordt het eerste deel genoemd, ook de inhoud is geheel uitgeschreven, wat bij de eerste advertentie in 1853 nog niet het geval was. In 1865 verschijnt vervolgens een advertentie van de drie delen bij elkaar, terwijl het derde deel in 1857 al uitgegeven was (*Advertentie 16*). In 1864 verschijnt er een soortgelijke advertentie als die van het tweede deel van de bloemlezing van Van Effen, alleen dan voor het vierde deel van *Bloemlezing uit de werken van dichters der negentiende eeuw* (*Advertentie 19*). Ook hier staat de inhoud van het betreffende deel uitgeschreven, en daaropvolgend de voorgaande delen met hun inhoud.

5.1.2.3. In schoolbladen

Vanaf 1859 adverteerde Roelants ook in *De Wekker* voor zijn *Panthéon*. *De Wekker* was een tijdschrift voor onderwijzers en Roelants mikte met deze advertenties dus op een specifieke doelgroep. Hij gebruikte hiervoor niet alleen de advertenties die hij ook in andere bladen plaatste, maar paste sommige advertenties aan. Zo schreef hij in de advertentie op pagina 28: ‘Voor het Middelbaar Onderwijs’. Deze advertentie verscheen niet alleen in het onderwijsblad; precies dezelfde werd ook in de *Haarlemsche Courant* geplaatst. Niet alleen de onderwijzers, maar ook het grotere publiek kwam zo te weten dat deze werken voor het middelbaar onderwijs waren.

Bij **H. A. M. ROELANTS**, te Schiedam, is
ter perse om weldra te verschijnen:

Voor het Middelbaar Onderwijs.

BLOEMLEZING
UIT DE WERKEN VAN
NEDERLANDSCHE PROZA-SCHRIJVERS
VAN DEN NIEUWEREN TIJD.
Verzameld onder toezicht en met medewerking van
H. de Veer,
Directeur der Hoogere Burgerschool te Delft.
Eerste Deel. Prijs **60 cents**.
In drie of vier deeltjes zal deze Bloemlezing voltooid zijn.

Het leven en eenige uitgelezen **GEDICHTEN** van
MR. W. BILDERDYK.
Naar tijdsaak gerangschikt en toegelicht door
N. H. Th. TEN BERGE,
Leeraar te Breda.
Prijs **60 cents**.

SNELDICHT.
BOEK I—VI. (1627—1657.)
VAN
CONSTANTIJN HUYGENS.
MET AANTREKENINGEN
VAN
D. J. VAN VLOTEN.
Prijs **60 cents**.
Deze werken behooren tot het *Klassiek, Letterkua-
dig Panthéon* en komen daarin voor onder de n°. 91-96.

Afbeelding 8. (Bron: *Opregte Haarlemsche Courant*, 17 juni 1868). Advertentie van werken binnen het *Panthéon* met als opschrift 'Voor het Middelbaar Onderwijs', verschenen in *De Wekker* en *De Haarlemsche Courant*. Te zien is dat de bewerkers van de deeltjes genoemd worden, waarschijnlijk omdat dit relevant is voor de studie naar de werken.

5.1.3. Conclusie

De prospectus en de advertenties geven een goed beeld van de strategieën die Roelants toepaste om zijn *Panthéon* tot een succes te maken.

Ten eerste doet hij veelbelovende uitspraken over het *Panthéon*, terwijl deze reeks nog in de kinderschoenen staat. Zowel in de prospectus als in advertenties heeft hij het in de beginjaren al over de beste en voornaamste werken die zullen verschijnen binnen het *Panthéon*. Deze uitspraken moeten waarschijnlijk niet heel serieus genomen worden en moeten worden geduid als een poging om de aandacht van boekhandelaren en lezers te trekken.

Dit 'van de daken schreeuwen' doet Roelants ook om de reeks zo snel mogelijk bij iedereen bekend te maken. Hij stuurt briefjes in het rond en begint al vroeg met adverteren in de dagbladen, waarin hij zorgt dat het '*Panthéon*' met grote vetgedrukte letters in het oog springt. Hij is zich ervan bewust dat het succes van het *Panthéon* aan het begin nog te betwisten valt, en biedt boekhandelaren dan ook flinke korting aan. Te zien is ook dat hij niet verwacht had dat de eerste deeltjes zo goed zouden verkopen, waardoor hij weer exemplaren terug moest vragen van boekhandelaren om te kunnen voorzien in de vraag van anderen. Door het veelvuldig blijven adverteren zorgde Roelants ervoor dat het *Panthéon* bekendheid bleef houden over de jaren.

Roelants' strategie, zo blijkt uit dit hoofdstuk, was om vooral met de behoefte van de tijd mee te gaan. In het prospectus heeft hij het over de behoefte aan een pantheon. Hij zal een pantheon voor 'iedereen' maken, in tegenstelling tot Fuhri, wiens reeks slechts voor een kleine groep betaalbaar was. Daarnaast beroept hij zich in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* op de tijdsgeest. De tijd van dure uitgaven is volgens hem voorbij en om zich niet door ene Tauchnitz te laten overtroeven, moeten Nederlandse uitgevers ook overstappen op goedkope boeken. Hij ziet deze verandering en speelt er met zijn *Panthéon* op in.

Als in 1863 vanuit scholen belangstelling komt voor klassieke werken, weet hij ook hierop in te spelen. Hij begint te adverteren in onderwijsbladen. Dat er in de prospectus nog niets over scholen als doelgroep wordt vermeld, laat zien dat Roelants meegaat met de ontwikkelingen in zijn tijd. Dit is slechts één kant van zijn strategie. Zijn grootse uitspraken verraden de andere kant: Roelants speelt niet alleen in op de ontwikkelingen, maar doet er alles aan om aan het begin van een nieuwe ontwikkeling te staan.

5.2. *Panthéon*-delen

Na het succes van het *Panthéon* via de uitgeverkant te hebben bekeken, bespreek ik in dit hoofdstuk de vier soorten parateksten binnen de delen van het *Panthéon*: het uiterlijk, de samenstelling, de vorm en de bewerking. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is: In hoeverre valt het succes van het *Panthéon* te bepalen aan de hand van de vier parateksten?

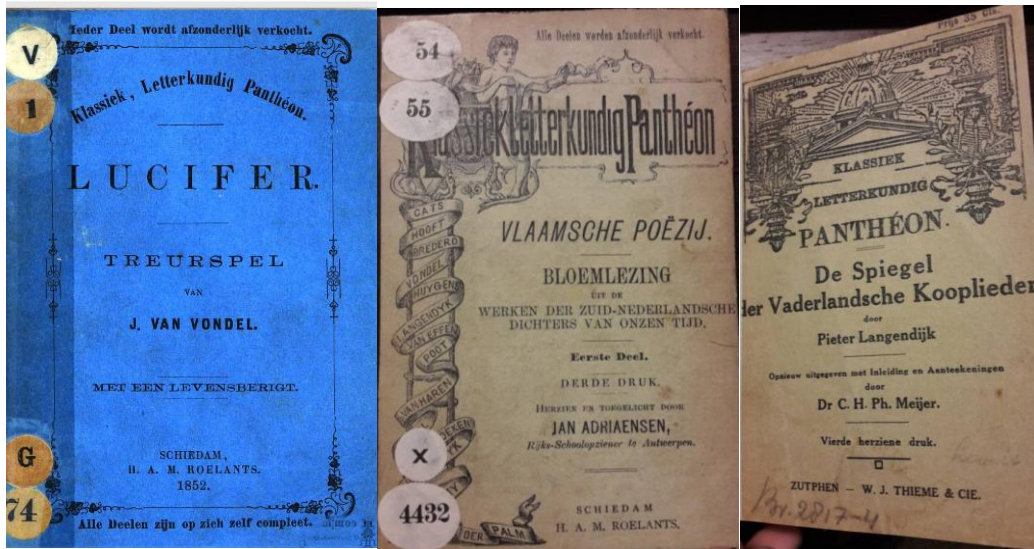
5.2.1. Uiterlijk

Voor de beschrijving van het uiterlijk van de *Panthéon*-delen heb ik met name de delen die beschikbaar waren op Google Books gebruikt. Een aantal werken die hier niet op stonden, heb ik in de universiteitsbibliotheken van Nijmegen of Amsterdam bekeken. In deze bibliotheken waren de *Panthéon*-delen veelal gebonden in een moderne band. Daarnaast zijn ze, als het gaat om delen van eenzelfde schrijver, bij elkaar ingebonden. Door deze ontwikkelingen zijn de originele omslagen van deze delen verloren gegaan. In de universiteitsbibliotheek van Amsterdam bevonden zich wel een aantal werken met de originele omslag.

De *Panthéon*-delen waren voor het negentiende-eeuwse publiek waarschijnlijk goed te herkennen. De boekjes hebben allemaal een 16°-formaat (14x9.5 cm)⁶¹ en zijn gemiddeld rond de 100 pagina's. Naast hun formaat zijn ze ook te herkennen aan hun omslag. De originele omslagen die ik heb kunnen inzien in bibliotheken of via scans in Google Books zijn van papier, dat niet dikker is dan het papier in het boekblok zelf. De omslagen hebben een blauwe kleur, of zijn kleurloos.

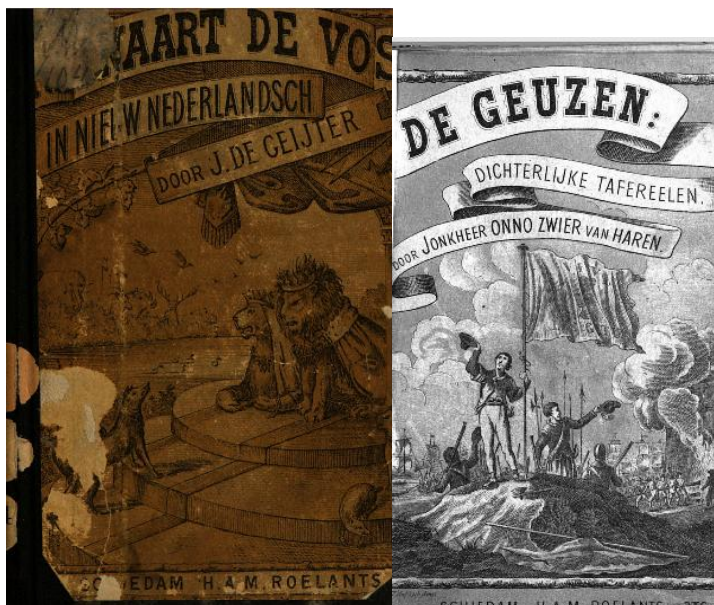
Hoewel de boekjes er in grote lijnen hetzelfde uitzien, kon ik vier soorten omslagen onderscheiden. De eerste is de meest eenvoudige, met slechts een kleine versierde rand om de titel van het werk heen. Deze variant heb ik gevonden bij werken uit de beginjaren van het *Panthéon*. De tweede soort omslag bevatte meer versiering en meer informatie over het *Panthéon* als reeks. Op de omslag stond een pilaar, vergelijkbaar met een Griekse zuil, met een lang lint eromheen waarop namen van *Panthéon*-auteurs stonden. Op de pilaar staan twee personen die afgebeeld zijn als een soort Griekse goden. De derde soort omslag bevat een afbeelding die lijkt op de timpaan van een Griekse tempel. De associatie met de 'klassieken' uit de Oudheid moest hier waarschijnlijk zorgen voor een bepaald prestige.

⁶¹ Brinkman 1884, p. 902.

Afbeelding 9. Drie verschillende soorten omslagen. Links de omslag met de klein versierde rand⁶², in het midden de omslag met de afbeelding van een Griekse zuil⁶³ en rechts de omslag met de afbeelding van de timpaan.⁶⁴

Naast deze drie soorten vrij sober uitgevoerde edities, vond ik twee omslagen met een voorstelling. Ze zijn beide rond dezelfde tijd vervaardigd (1874 en 1875) en hebben veel weg van elkaar. De titel is geschreven in kaders die zijn vormgegeven als linten.

Afbeelding 10. Twee omslagen veel bonter van uiterlijk.⁶⁵

⁶² Vondel 1852, omslag.

⁶³ *Vlaamsche poëzy* 1889, omslag.

⁶⁴ Langendijk 1892, omslag.

Op de achterkant van ieder *Panthéon*-deel, ongeacht welk soort, staat op de omslag een lijst met reeds verschenen delen van het *Panthéon*. De lijst werd ieder jaar langer, waardoor deze op een gegeven moment niet meer op de achterkant paste. De omslag werd daarom later ook aan de binnenkant met deze lijst bedrukt. Deze lijst kon iedere koper van een deeltje eraan herinneren dat het werk deel was van een groter geheel.

Het uiterlijk van de boekjes zegt iets over de prijs ervan: de papieren omslagen, de sobere uitvoering en het formaat van de *Panthéon*-delen wijzen op een goedkope uitgave. Daarnaast geeft de uitvoering van de *Panthéon*-delen aan dat de uitgever streefde naar uniformiteit: doordat de boekjes hetzelfde formaat hebben, vergelijkbare omslagen bevatten en zijn voorzien van een lijst met reeds verschenen delen, is het duidelijk dat de boekjes bij elkaar horen.

5.2.2. Samenstelling

Bij het onderzoek naar de samenstelling heb ik mij vooral beziggehouden met de vraag in hoeverre Roelants zich gehouden heeft aan de negentiende-eeuwse betekenis van het woord ‘klassiek’. Welke auteurs en werken werden nu over het algemeen als klassiek beschouwd in de negentiende eeuw en wat waren verrassende keuzes binnen de samenstelling van het *Panthéon*? Uit de samenstelling van het *Panthéon* blijkt in ieder geval dat Roelants onder het begrip ‘klassiek’ meer verstond dan slechts ‘zeventiende-eeuws’. Hij nam ook achttiende- en negentiende-eeuwse werken en zelfs een middeleeuwse tekst op in zijn reeks. Roelants beloofde in de prospectus een volledige lijst met klassieken. Van de bekende namen als Cats, Vondel, Bilderdijk, Langendijk, Poot, Huygens en Van Effen zijn in ieder geval veel *Panthéon*-delen verschenen. Juist de verrassende keuzes geven een idee hoe Roelants met de samenstelling van zijn *Panthéon* omging. In deze paragraaf zal ik daarom met name de verrassende keuzes behandelen, geordend per eeuw. Een losse paragraaf is gewijd aan vrouwelijke auteurs.

⁶⁵ *Reinaart de vos* 1874, omslag.
Van Haren 1875, omslag.

5.2.2.1. Zeventiende-eeuwse dichters en werken

Waar de waardering voor zeventiende-eeuwse werken in de achttiende eeuw eigenlijk geheel ontbrak, bloeide deze weer op in de negentiende eeuw. De herinnering aan de glorieuze Gouden Eeuw zou het prille Koninkrijk der Nederlanden een stevige basis kunnen geven.⁶⁶

‘De Grote Vijf’

Ze worden de grote vijf van de zeventiende eeuw genoemd: Joost van den Vondel (1587-1679), Constantijn Huygens (1596-1687), Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647), Gebrand Adriaanszoon Bredero (1585-1618) en Jacob Cats (1577-1660). Deze vijf dichters werden waarschijnlijk vanaf de negentiende eeuw als de grote vijf gezien; ongeveer dezelfde schrijvers werden in die tijd tot de top vijf gerekend.⁶⁷ In bijna alle negentiende-eeuwse klassiekenreeksen waren deze vijf namen te vinden, waaronder ook in het *Panthéon*.

Cats’ waarderingsgeschiedenis is er echter een met grote hoogte- en dieptepunten, zo ook in de negentiende eeuw. Enerzijds bestond er waardering voor zijn dichterschap, anderzijds was men het er in toenemende mate over eens dat hij minder getalenteerd was dan bijvoorbeeld Hooft en Vondel.⁶⁸ Toch was in de negentiende eeuw de stroom van nieuwe uitgaven van en bloemlezingen uit Cats’ werken, in kostbare en goedkope gedaantes, in uitvoeringen die mikten op een sobere zucht naar lering of stichting dan wel op een voorkeur voor lief vormgegeven ontspanning, alleen maar aangezwollen.⁶⁹ Binnen de eerste acht jaar van het *Panthéon* verschenen er al negen delen van Cats. In 1863 was voor Conrad Busken Huet de maat vol, en hij schreef in *De Gids*:

In het leven van elk regtgeaard Nederlander der 19de eeuw behoort een oogenblik aan te breken dat hij ophoudt ten aanzien van Cats slechts onverschilligheid te koesteren; een dag en een uur dat hij ‘al de werken’ van dien rijmelaar en kwezel van zich afstoot met geheel den fieren weerzin dien zulk een erbarmelijk karakter, eene zoo ergelijke middelmatigheid, een zoo gemeene en zoo gemeenmakende geest aan den weldenkende moet inboezemen. Al hetgeen er onhebbelijks wezen mag in onzen landaard is weleer vleesch geworden in den persoon van Jakob Cats. Deze godvreezende *moneymaker* is de incarnatie geweest van den nederlandschen daemon.⁷⁰

Ondanks de heftige kritiek van deze literatuurcriticus die in de negentiende eeuw een voorname rol speelde in de Nederlandse letteren, bleven er heruitgaven van Cats’ werken

⁶⁶ Kuitert 1993, p. 106.

⁶⁷ Leuker 2010, p. 22.

⁶⁸ Honings e.a. 2014, p. 236.

⁶⁹ Kloek 1998, p. 117.

⁷⁰ Huet 1863, p. 99.

komen in de negentiende eeuw. Uit de kritiek van Huet blijkt ook de populariteit van Cats, die hij een ‘nationale ramp’ noemt.⁷¹ Deze grote populariteit van Cats kan voor Roelants een reden geweest zijn om werken van deze dichter in het *Panthéon* te voegen. Daarnaast waren er genoeg uitgaven die hij over kon nemen en was het misschien wel gewoon ‘gemakkelijk’ om voor Cats te kiezen. Roelants stopte in 1860 echter wel met het jaarlijks uitgeven van Cats binnen het *Panthéon*. Of hij niet meer dan negen delen gepland had is niet bekend, maar opvallend is het wel dat hij rond de tijd van deze kritiek op Cats en hierna geen delen van Cats binnen het *Panthéon* meer uitgaf.

Een ander opvallend gegeven is dat de *Spaansche Brabander* van Bredero, die nu tot onze literaire canon behoort, pas in 1886 voor het eerst in het *Panthéon* uitgegeven werd en dat terwijl zijn blijspel *Het Moortje* al in 1859 in het *Panthéon* verscheen. Het zo laat uitgeven van de *Spaansche Brabander* kan, net als bij Cats, liggen aan de wisselende waarderingsgeschiedenis van het werk. In het tijdvak 1830-1880 was het oordeel over het werk tweeledig; het heeft de structuur ‘natuurgetrouw maar plat’ of ‘plat maar natuurgetrouw’.⁷² De *Spaansche Brabander* werd veelal beneden andere werken gesteld op grond van de vele schetsen uit het volksleven.⁷³ In 1885 komt er een kentering, wat blijkt uit een positief artikel uit *De Amsterdammer*, waarin de *Spaansche Brabander* als meesterwerk wordt gezien.⁷⁴ Daarnaast werd Bredero in 1886 herdacht, omdat hij driehonderd jaar geleden werd geboren. Roelants dacht waarschijnlijk dat het *Panthéon*-deel de *Spaansche Brabander* goed verkocht zou worden in het jaar dat de zeventiende-eeuwse dichter werd herdacht. Dit, samen met de herwaardering van het werk in *De Amsterdammer*, zorgde er waarschijnlijk voor dat Roelants toch de *Spaansche Brabander* binnen het *Panthéon* uitgaf. De waardering van de *Spaansche Brabander* blijft ook later in de negentiende eeuw. Jan te Winkel schrijft onder andere in zijn literatuurgeschiedenis dat Bredero met zijn *Spaansche Brabander* ‘de leermeester was van alle latere blij- en kluchtspeldichters- ten minste in de zeventiende eeuw; doch niemand heeft hem ook maar eenigszins kunnen evenaren; verder dan tot onhandig nabootsen heeft niemand het gebracht.’⁷⁵ De *Spaansche Brabander* is vanaf toen niet meer uit de canon weg te denken.

Van Vloten en zeventiende-eeuwse stichtelijke dichters

Naast de namen van de grote dichters der zeventiende eeuw, verschenen er ook wat

⁷¹ Huet 1863, p. 100.

⁷² Stutterheim 1974, p. 109.

⁷³ Stutterheim 1974, p. 110.

⁷⁴ Stutterheim 1974, p. 111.

⁷⁵ Te Winkel 1910, p. 183.

onbekendere binnen het *Panthéon*. Van Dirk Raphaelsz. Camphuysen (1586-1627), Jacobus Revius (1586-1658) en Johannes Stalpaert van der Wiele (1579-1630) verschenen soortgelijke bloemlezingen in de jaren '60 van het *Panthéon*, alle drie verzorgd door Van Vloten. In de bloemlezing van Stalpaert van der Wiele (1865) vergelijkt Van Vloten Stalpaert van der Wiele met Revius en schrijft hij dat beide auteurs een andere geloofsovertuiging hadden dan de meeste negentiende-eeuwse lezers, waardoor hun werk weinig gelezen werd.

Camphuysen, afkomstig uit een doopsgezinde familie, was een beroemde dichter in zijn eigen tijd. Na zijn dood werd hij door zijn geestverwanten bijna als een heilige verklaard. Het succes van Camphuysen zijn gedichten kan verklaard worden door het publiek dat deze werken trok: zijn poëzie werd, ook in de negentiende eeuw, bewonderd door de meerderheid van het volk, terwijl Heinsius en Hooft hun vereerders slechts in een kleine kring van letterkundige fijnproevers vond.⁷⁶ Hierom spreekt Te Winkel van de meest nationale poëzie, die voor haar tijd en ook nog wel voor veel latere tijd zo genoemd kan worden en dat deze poëzie daarom als 'zoodanig [...] in eene geschiedenis onzer letterkunde ook niet op den achtergrond [verdiend] te blijven.'⁷⁷ In de negentiende eeuw krijgt Camphuysen in de kritieken niets anders dan lof. Men heeft het voortdurend over zijn eenvoudigheid en zijn niet vasthouden aan een bepaalde vorm, maar het spreken uit zijn hart.⁷⁸⁷⁹

Jacobus Revius is in de negentiende eeuw een vrij onbekende dichter. De keuze voor hem in het *Panthéon* is daarom nog opvallender, zeker ook vanwege zijn stichtelijke gedichten. Van Vloten schrijft echter in het voorwoord dat hij meent dat Revius tussen Hooft, Huygens en Cats hoort te staan.⁸⁰ Dat niemand hem meer kent in de negentiende eeuw geeft ook hij al aan. Volgens Te Winkel ligt dit met name aan zijn geloof. Hij schrijft over Revius' werk:

Dat eene dienende kunst uit den aard der zaak eene beperkte kunst is, te beperkter naarmate de godsdienstige overtuiging stelliger en dus minder rekbaar is, geeft ons nog de vrijheid niet, die dienende kunst als minderwaardig in een hoekje te dringen.⁸¹

Dit 'minderwaardig in een hoekje dringen' gebeurde wel in de negentiende eeuw en daardoor werd Jacobus Revius niet veel heruitgegeven.

Ook Stalpaert van der Wiele lijkt in de negentiende eeuw geen grote naam te zijn geweest. Dat de keuze van Van Vloten, of Roelants, om voor Stalpaert van der Wiele

⁷⁶ Te Winkel 1908, p. 13.

⁷⁷ Te Winkel 1908, p. 13.

⁷⁸ In: *Vaderlandsche Letteroefeningen* maart (1853), p. 229.

⁷⁹ Hofdijk 1857, p. 230.

⁸⁰ Van Vloten 1863, p. 5.

⁸¹ Te Winkel 1908, p. 296.

toentertijd in het *Panthéon* te plaatsen verrassend was, blijkt uit het volgende citaat van Van der Heijden in de heruitgave van dit *Panthéon*-deel:

Dat een katholieke voorman als Thijm zich aangetrokken voelde tot het werk van de Delfse pastoor is begrijpelijk, maar dat juist Van Vloten, die veel verder afstond van de inhoud ervan Stalpart onderkende als een goed dichter, en hem in het beeld van de 17de eeuw een volwaardige plaats gaf, is een woord van lof waard voor zijn onbevooroordeeld onderscheidingsvermogen.⁸²

Dat alle drie de dichters niet veel gelezen werden in de negentiende eeuw, had dus volgens veel letterkundigen te maken met hun geloof. Het geloof was in hun werken zo prominent aanwezig dat het voor de negentiende-eeuwer, die over het algemeen een ander geloof aanhing, niet interessant was. Bij Camphuysen lag dit iets anders, omdat zijn gedichten ook nog werden gelezen als nationale poëzie en daarmee nog interessant voor het negentiende-eeuwse volk waren. Dat Van Vloten deze drie dichters uitgaf om ze uit de vergetelheid te laten rijzen, laat duidelijk zien dat in het *Panthéon* niet alleen maar populaire werken en schrijvers werden uitgegeven. Dit heeft wellicht te maken met de doelgroep van het *Panthéon*. De deeltjes werden uitgegeven in de tijd dat de klassiekenreeksen voor het eerst op scholen werden ingezet en de toegevoegde levensschetsen en leringen tussen de gedichten waren zeer geschikt om te onderwijzen. De populariteit van een dichter is voor dit doel niet van belang.

Overige zeventiende-eeuwse stichtelijke dichters

Een dichter waarvan de negentiende-eeuwse waardering ongeveer gelijk is aan die van Camphuysen en wiens bloemlezing vijf jaar later in het *Panthéon* verscheen, was Joannes Vollenhove (1631-1708). In het voorwoord van deze bloemlezing wordt door Lesturgeon duidelijk aangegeven dat het negentiende-eeuwse volk naast Cats en Vondel geen zeventiende-eeuwse dichters meer kende.⁸³ Terwijl Vondel Vollenhove nog zag als een van zijn zonen, werd Vollenhove in de negentiende eeuw heel wat minder gewaardeerd.⁸⁴ Ook Vollenhove schreef stichtelijke poëzie en werd daarom waarschijnlijk niet veel gelezen. Maar hij werd door critici, net als Camphuysen, wel bewonderd om het gevoel die hij in zijn verzen stopte.⁸⁵

Het *Panthéon*-deel *Duitsche lier* was het werk van een later stichtelijke dichter. Toen Jan Luyken (1649-1712) zijn dichtbundel *Duitsche lier* in 1671 uitgaf, was hij nog niet bekeerd tot het geloof. In deze dichtbundel komen verscheidene gedichten voor, die volgens

⁸² Van der Heijden 1966, p. 3.

⁸³ Lesturgeon 1866, p. 2.

⁸⁴ Te Winkel 1908, p. 323.

⁸⁵ Hofdijk 1857, p. 256.

Te Winkel kunnen wedijveren met het beste, wat de gouden eeuw in hun soort heeft opgeleverd. Na zijn bekering, komt er een ommekeer in zijn dichtkunst en schrijft hij slechts nog stichtelijke poëzie.⁸⁶ Van Vloten geeft in het voorwoord van de *Duitsche lier* aan dat Luyken niet mag ontbreken in de reeks van bekende Nederlandse dichters.⁸⁷ Het stichtelijke werk van Luyken laat Roelants echter links liggen en geeft alleen het populaire *Duitsche lier* uit. Waarschijnlijk koos Roelants hier voor de populariteit, wat verklaart waarom hij de stichtelijke poëzie van Luyken nooit een plek binnen het *Panthéon* heeft gegeven.

5.2.2.2. Achttiende-eeuwse dichters en werken

Als er wordt gekeken naar de achttiende-eeuwse dichters en werken binnen het *Panthéon*, dan lijkt het erop dat met name de werken of auteurs zijn gekozen die kunnen bijdragen aan het opwekken van een nationaal gevoel onder het negentiende-eeuwse publiek. Zo werd Justus van Effen (1684-1735) binnen het *Panthéon* door tekstbezorger Van der Aa vereerd omdat hij, in een tijd waarin de Nederlandse letterkunde door een Franse invloed werd bedreigd, de oorspronkelijke Nederlandse geest wist te bewaren.⁸⁸ Het enige werk dat van Simon Stijl (1731-1804) verscheen in het *Panthéon*, *Opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden*, keek terug op een Nederlandse bloeitijd en past daarom goed bij het nationale gevoel dat klassiekenreeksen moesten opwekken. Het thema ‘Vaderland’ komt ook terug als thema binnen Bellamy’s gedichten, opgenomen in het *Panthéon*. Dat het opwekken van een nationalistisch gevoel soms het belangrijkste doel was van het *Panthéon* blijkt ook uit de volgende twee voorbeelden van werken van de achttiende-eeuwse dichters Onno Zwier van Haren en Jan Frederik Helmers.

De Geusen

Toen in 1858 zonder enige bewerking *De Geusen* verscheen binnen het *Panthéon* kwam er een storm van kritiek los. In het voorwoord van de tweede uitgave in 1875 staat dat de uitgave nu ‘schoongemaakt en opgepoetst’ is, omdat het werk wegens te veel ‘recht gegispte gebreken van taal en uitdrukking’⁸⁹ veel kritiek ontving. *De Geusen* is een lierdicht op het vaderland, in 1769 voor het eerst uitgegeven en geschreven door Onno Zwier van Haren (1713-1779). Dit ‘rijk gestoffeerd tafereel van voorvaderlijke grootheid’ zou volgens Roelants leiden tot ‘opwekking van een nationaal gevoel en vaderlandsche deugden, die ons volk duurzaam

⁸⁶ Te Winkel 1910, p. 197.

⁸⁷ Van Vloten 1860, p. VII.

⁸⁸ Van der Aa 1853, p. III.

⁸⁹ Eekhoff 1875, in het voorwoord.

mogen blijven versieren.⁹⁰ Het werk bestaat namelijk uit twintig lierzangen, die met elkaar gemeen hebben dat zij aan het vaderland gewijd zijn en tevens dienen ter verheerlijking van de Oranjes, die van de opstand tegen Spanje af tot op Van Harens eigen tijd de volksvrijheid en onafhankelijkheid van de Republiek hebben voorgestaan.⁹¹

Als het gaat om de inhoud van het stuk past het werk inderdaad binnen het *Panthéon*. Van Haren behoorde echter, ondanks zijn oprechte vaderlandsliefde, tot de meest verfranste Nederlanders van zijn tijd.⁹² Hij is in dit opzicht dus een verrassende keuze, aangezien Justus van Effen (1684-1735) juist met bloemlezingen in het *Panthéon* werd opgenomen omdat voor hem in de tijd van de Franse bezetting, waarin de Nederlandse letterkunde door een Franse invloed werd bedreigd, ‘de eer was bewaard, om de Steele van Holland te worden, en, gewapend met zijn scherp vernuft, den goeden en oorspronkelijken geest te bewaren, en de geheele vervreemding en ontbinding voor te komen.’⁹³ Toen Van Haren zichzelf uiteindelijk de Nederlandse versmaat had aangeleerd, kwam dit nooit op het niveau van zijn tijdgenoten. Dit gebrek zorgde voor de kritiek op het eerste *Panthéon*-deel.

Toch wordt zijn mindere kunstbegaafdheid door sommige negentiende-eeuwers door de vingers gezien. Zo geeft Van Vloten in 1874, hetzelfde jaartal waarin de tweede uitgave van *De Geusen* in het *Panthéon* verschijnt, *Leven en werken van W. en O.Z. van Haren, Friesche edellui* uit, waarin hij het volgende schrijft over Onno Zwier van Haren en zijn broer Willem Van Haren:

Geen gekunstelde zangdrift, gelijk de geijkte term luidt, maar innerlijke dichtgloed en de onweersaanbare behoefte huns harten alleen bracht er beiden toe, de lier ter hand te nemen, en hun maatschappelijken en staatkundigen werkkring met dien gloed- en levensvollen dichtarbeid af te wisselen, die den onverbasterden landzaat nog altoos aan hunne verzen kluistert.’ [...] hun dichtwerk spreekt ons des te meer door zijn levenwekkende natuurlijkheid, zijn ongekunstelde bezieling toe, die niet nalaten kan, het gemoed van den lezer weldadig aan te doen en in gelijken zin te stemmen.⁹⁴

Ook Roelants lijkt het idee achter *De Geusen* belangrijker te vinden dan de stijl. Hij heeft slechts de stijl aangepast in de tweede uitgave, omdat er kritiek kwam op de eerste, onaangepaste versie. Blijkbaar vond hij het werk inhoudelijk belangrijk genoeg om deze aanpassingen te verrichten en het werk alsnog in het *Panthéon* op te nemen.

⁹⁰ Roelants 1875, p. VI.

⁹¹ Te Winkel 1910, p. 638.

⁹² Te Winkel 1910, p. 632.

⁹³ Van der Aa 1853, p. III.

⁹⁴ Van Vloten 1874, p. VII.

Hollandsche natie

Ook Jan Frederik Helmers (1767-1813) werd niet als een uitzonderlijk goede dichter gezien in de negentiende eeuw, maar zijn *Hollandsche natie, in zes zangen* werd wel degelijk als een meesterstuk beschouwd.⁹⁵⁹⁶ Het stuk werd geschreven tegen de achtergrond van de Franse bezetting waarin in Nederland een anti-Franse stemming heerste. Helmers gebruikte dit werk om ‘het voorgeslacht te bezingen als beschamend voorbeeld voor het nakroost.’⁹⁷ Met dit werk kwam hij wegens de Franse censuur zelfs nog in de problemen. Het kon dus als een ware heldendaad gezien worden en zijn nationalistische standpunt paste goed bij het gevoel van nationalisme dat heerste in de negentiende eeuw. Het werd dan ook in 1883 in het *Panthéon* opgenomen.

Ondanks de inhoud is er, net als bij Van Haren, in de negentiende eeuw kritiek op Helmers’ schrijfstijl. Het zou te bombastisch zijn.⁹⁸ Bij de bespreking van Camphuysen kwam naar voren dat men hem in de negentiende eeuw juist roemde om zijn eenvoudigheid. De overdreven en te gekunstelde schrijfvormen vielen niet in de smaak bij het negentiende-eeuwse publiek. Ondanks dat was Potgieter positief over Helmers als dichter en noemt hem in het gedicht ‘Eene halve-eeuws-wake’ diegene met ‘de burgerkroon op het hoofd’. Vaderlandsliefde, vrijheidszucht, kunstzin en geestdrift bezielde hem, waardoor men de gezwollenheid van zijn taal maar voor lief moest nemen.⁹⁹

Verrassend was de keuze voor de *Hollandsche natie* van Helmers in het *Panthéon* dus niet. Het was niet de stijl die in de negentiende eeuw gebruikelijk was, maar men moest het waarderen, omdat hij naar de krachtigste woorden zocht om zijn nationale gevoel uit te storten.¹⁰⁰ Deze bombastische schrijfwijze was ‘aan den aard van ’t gewrocht en de tijdsomstandigheden meest toe te wijten’¹⁰¹, de vaderlandsliefde die in het werk wordt overgebracht gaf in de negentiende eeuw de doorslag. Volgens Stellwagen, de tekstbezorger van het *Panthéon*-deel, moest de *Hollandsche Natie* toegankelijk blijven voor allen, die kennis wensten te nemen van de wijze, waarop de Nederlandse muze ten dage van de Franse overheersing de vaderlandsliefde onderhield of trachtte te onderhouden.¹⁰² Net als het werk van Van Haren, wordt het idee achter de *Hollandsche Natie* belangrijker gevonden dan de stijl

⁹⁵ Snellaert 1850, P. 234.

⁹⁶ Engelen 1882, P. 256.

⁹⁷ Te Winkel 1918 P. 343.

⁹⁸ Stellwagen 1883, p. V.

⁹⁹ Te Winkel 1918, p. 761.

¹⁰⁰ Te Winkel 1918, P. 347.

¹⁰¹ Snellaert 1850, P. 234.

¹⁰² Stellwagen 1883, p. V.

waarvoor Helmers koos. Door *De Geusen* en de *Hollandsche natie* een plaats te geven binnen de *Panthéon*-reeks, speelt Roelants in op de vaderlandsliefde die bij het negentiende-eeuwse publiek sterk aanwezig was.

5.2.2.3. Negentiende-eeuwse dichters en werken

In het *Panthéon* kwamen ook negentiende-eeuwse dichters en werken voor en zelfs contemporaine werken. Het onderscheid dat Lisa Kuitert maakt in haar proefschrift tussen reeksen met niet-contemporaine literatuur en contemporaine literatuur wordt hier dus deels doorbroken. Met het uitgeven van meer contemporaine literatuur had Roelants al gauw te maken met auteursrecht, dat hij met een klassiekenreeks juist probeerde te omzeilen. Dit probleem had hij bijvoorbeeld bij de bloemlezing van Willem Bilderdijk (1756-1813), die hij wilde voorzien van een aantal dichtwerken wat door de eigenaar van Bilderdijks volledige dichtwerken onmogelijk werd gemaakt.¹⁰³ In deze paragraaf volgt meer over het auteursrecht als bepalende factor en verrassende keuzes op het gebied van opgenomen werken en dichters.

Van der Palm

Johannes Hendricus van der Palm (1763-1840) werd met zijn *Geschiedkundig en redekunstig gedenkschrift van Nederlandse herstelling in den jare 1813* al in het eerste jaar van het *Panthéon* uitgegeven. Vervolgens gaf Roelants het werk in 1863 ook buiten het *Panthéon* uit bij ‘het vijftigjarige herdenken onzer onafhankelijkheid.’¹⁰⁴ In het voorwoord van deze heruitgave meldt Roelants dat hij al een geruime tijd eigenaar is van het kopijrecht van dit gedenkschrift. Had hij dit kopijrecht niet gehad, dan kon hij deze uitgave niet kosteloos in 1852 hebben uitgegeven; de wet van 1817 was toen namelijk nog in werking en dat betekende dat pas twintig jaar na de dood van de auteur zijn werken vrij uitgegeven konden worden. Van der Palm was in 1852 nog geen twintig jaar dood, zodat op dit werk nog kopijrecht gold.

Toen in 1813 de Franse bezetting in Nederland voorbij was, werd Van der Palm uitgekozen om een gedenkteken te maken dat deed herinneren aan het heuglijk feit van het herstel der onafhankelijkheid.¹⁰⁵ Een werk dat herinnert aan het viertien van de onafhankelijkheid, past goed bij de wens om bij de Nederlander een nationaal gevoel op te wekken. Dit werk hoort daarom zeker thuis in het *Panthéon*.

Dat Roelants het werk in 1863 nogmaals uitgeeft, is een strategische zet.

¹⁰³ Ten Berge 1868, p. VII.

¹⁰⁴ Roelants 1863, in het voorwoord.

¹⁰⁵ Te Winkel 1918, p. 378.

Waarschijnlijk werden de *Panthéon*-delen van 1852 allang niet meer verkocht. Bij het vijftigjarig herdenken van de onafhankelijkheid zou er echter veel vraag zijn naar dit gedenkschrift, wat Roelants waarschijnlijk het idee gaf het werk opnieuw uit te geven.

Interessant zijn de verschillen tussen de *Panthéon*-uitgave van 1852 en de uitgave van 1863. De uitgave van 1863 was een echte luxe-uitgave; de bladen waren van een grotere afmeting en elke hoek van de bladzijde was versierd. Worden beide boekjes naast elkaar gehouden, dan is duidelijk te zien dat het *Panthéon*-deel erg sober was uitgevoerd.

Willem Messchert

De Gouden Bruiloft van Willem Messchert (1790-1854) verscheen in 1876 binnen het *Panthéon*. Veel eerder had het werk ook niet binnen het *Panthéon* en onder Roelants uitgegeven kunnen worden. De eerste druk van *De Gouden Bruiloft* verscheen in 1825, wat volgens de wet van 1881 betekende dat Roelants pas in 1875 het werk mocht uitgeven. Deze kans greep hij meteen aan. Hij heeft een editie van Hendrik Tollens gebruikt, die in 1876 al was overleden en dus niet de editie in opdracht van Roelants heeft kunnen verzorgen.

De keuze voor Messchert is vooral interessant in verband met het ontbreken van de schrijver Hendrik Tollens (1780-1856) binnen het *Panthéon*. Messchert wordt in de negentiende-eeuwse literatuurgeschiedenissen met name gepresenteerd als een schrijver in de kring van Tollens.¹⁰⁶ Tollens werd in zijn tijd ook wel als ‘vader Tollens’ geliefd en was dus vergelijkbaar met Cats in de zeventiende eeuw, die ‘Vader Cats’ werd genoemd.¹⁰⁷ Tollens werd nagevolgd en hij kon niet verhinderen dat dit vooral gebeurde in zijn eigenaardigheden, zoals bijvoorbeeld zijn overereenvoudigheid, wat hem zijn roem bij het nageslacht geen goed heeft gedaan.¹⁰⁸ Messchert was zo’n navolger, zijn *Gouden Bruiloft* wordt in het voorwoord door Tollens een eenvoudig werk genoemd.¹⁰⁹ Daarnaast werd Messchert meer gezien als een uitgever dan een auteur. Waarom zijn *Gouden Bruiloft* in het *Panthéon* is opgenomen blijft gissen. Misschien dacht Roelants succes te kunnen halen met een werk dat eindelijk herdrukt mocht worden.

Bloemlezingen contemporaine literatuur

Bij de vorige twee auteurs had Roelants dus nog geen last van auteursrecht. Dit kreeg hij wel bij zijn bloemlezingen van contemporaine auteurs. De *Bloemlezing uit werken van dichters der negentiende eeuw* (1855), *Bloemlezing uit de werken der Zuid-Nederlandsche dichters*

¹⁰⁶ Te Winkel 1918, p. 396.

¹⁰⁷ Te Winkel 1918, p. 386.

¹⁰⁸ Te Winkel 1918, p. 393.

¹⁰⁹ Tollens 1876, p. 5.

van onzen tijd (1857) en *Bloemlezing uit de werken van Nederlandsche prozaschrijvers van den nieuweren tijd* (1868) bevatten gedichten en werken van contemporaine dichters. Hij kon hierdoor slechts enkele gedichten of werken van bepaalde auteurs overnemen en voegde ze zodoende samen in een bloemlezing.

De *Bloemlezing uit de werken van Nederlandsche prozaschrijvers van den nieuweren tijd* blijkt een verrassende keuze te zijn. De Veer schrijft in het voorwoord van het *Panthéon*-deel van deze bloemlezing dat het te danken is aan de professoren Simons en Geel dat proza eindelijk op één lijn is geplaatst met poëzie, want ‘vroeger stond ’t in schatting van het algemeen ver beneden haar.’¹¹⁰ Dat het nu anders is, wil De Veer aan de hand van deze bloemlezing duidelijk maken. De discussie waarover De Veer het heeft, vond in 1830 plaats en begon Jacob Geel, classicus en bibliothecaris van de Leidse universiteitsbibliotheek, met zijn lezing onder de titel ‘Lof der proza’. Hierin voorspelde hij de toekomst aan het artistieke proza.¹¹¹

Toch zijn er over het algemeen maar weinig prozawerken in het *Panthéon* uitgegeven. Zo gek is dit echter niet. Roelants gaf met name niet-contemporaine werken uit binnen het *Panthéon*. In de vorige eeuwen had poëzie nog de voorkeur boven prozawerken en was de kans dus groter om als dichter door te breken dan als prozaschrijver, waardoor ‘klassieken’ al gauw dichters of dichtwerken waren. In 1852 werd binnen het *Panthéon* Van der Palms gedenkschrift in proza uitgegeven en in 1853 het eerste deel van Van Effens prozawerken, maar deze delen waren waarschijnlijk toch voornamelijk, zoals te lezen is in de vorige paragraaf, uit vaderlandslievende redenen opgenomen. Daarnaast gaat het hier over twee achttiende-eeuwse auteurs. Een zeventiende prozaschrijver is niet in de bloemlezing te vinden. Poëzie had nu eenmaal, juist omdat het een klassiekenreeks betrof, de hoofdrol binnen het *Panthéon*.

Dat er eerst een bloemlezing voor dichters uit de negentiende eeuw kwam is dan ook niet heel verrassend. Vervolgens kwam er een van Zuid-Nederlandse dichters en pas tien jaar later volgde dan eindelijk een bloemlezing van prozaschrijvers van de negentiende eeuw. Deze bloemlezingen van prozaschrijvers bestrijken uiteindelijk drie delen. De delen zijn goed opgebouwd en verdeeld in verschillende perioden met hierin steeds een aantal hoofdrolspelers. Zo zijn de hoofdfiguren in de laatste twintig jaren van de achttiende eeuw Wolff en Deken, de hoofdrolspeler van de tweede periode is Van der Palm, de derde kent niet echt een specifiek hoofdfiguur en in het vierde tijdperk is *De Gids* de bepalende factor in het

¹¹⁰ De Veer, 1868, p. VII.

¹¹¹ Van den Berg & Couttenier 2009, p. 220.

proza.¹¹² Aangezien ‘klassiek proza’ veelal de contemporaine literatuur was, kon Roelants nog niet veel proza toevoegen aan zijn klassiekenreeks. Hij moest het doen met bloemlezingen, die de lading zo veel mogelijk moesten dekken.

5.2.2.4. Klassieke vrouwen

De enige twee vrouwelijke dichters die aanwezig zijn in het *Panthéon* zijn Katharina Wilhelmina Bilderdijk-Schweikhardt (1776-1830), de vrouw van Willem Bilderdijk, en Elisabeth Wolff-Bekker (1738-1804), ook wel bekend als Betje Wolff. In 1854 verscheen van Bilderdijk-Schweikhardt haar werkje *Poezy* en in 1857 haar treurspel *Elfriede*. Van Betje Wolff verschenen in 1866 twee werken binnen het *Panthéon*: *Het leven en de uitgelezen verzen* en *Losse prozastukken en brieven*. Beide vrouwen zijn redelijk contemporair, terwijl ook in de vroegere jaren al werken van bekende vrouwelijke schrijvers het licht zagen.

De *Panthéon*-delen van Bilderdijk-Schweikhardt bevatten geen voorwoorden en in de voorwoorden van de delen van Betje Wolff wordt niet gerept over haar geslacht. Literatuur is heel lang een mannenzaak geweest, ondanks het feit dat vrouwen veel lazen en wel degelijk ook veel schreven. Nog maar kort geleden is er aandacht gekomen voor de bijzondere, afwijkende plaats die vrouwelijke auteurs in de literatuurgeschiedenis innemen.¹¹³ Het is dus niet heel verwonderlijk dat men in de negentiende eeuw nog geen nadruk legde op hun vrouw-zijn. Tot ver in de negentiende eeuw werden vrouwelijke schrijvers niet als een aparte categorie beschouwd.¹¹⁴

In de vorige paragraaf besprak ik al dat De Veer Wolff-Bekker samen met Aagje Deken als achttiende-eeuwse hoofdrolspeelsters zag op het gebied van het proza.¹¹⁵ Zulke hoofdrolspeelsters kende de geschiedenis nog meer: voor de middeleeuwen was dit Hadewijch, in de zestiende eeuw Anna Bijns, in de zeventiende eeuw vormden Anna Roemers Visscher en haar jongere zus Maria Tesselschade het middelpunt van een literaire kring, die later wel ‘de Muiderkring’ is genoemd en voor de Nederlandse Verlichting worden inderdaad Betje Wolff en Aagje Deken als bijna ‘spreekwoordelijke chroniqueurs’ beschouwd.¹¹⁶ Ondanks de ruime spreiding in de samenstelling van het *Panthéon*, van de middeleeuwen tot aan contemporaine literatuur, is het wat de vrouwelijke auteurs betreft bedroevend gesteld.

Om dit beter te kunnen begrijpen, moet er gekeken worden naar het negentiende-

¹¹² De Veer 1868, p. X.

¹¹³ Stipriaan 2004.

¹¹⁴ Mathijsen 1987, p. 78.

¹¹⁵ De Veer 1868, p. X.

¹¹⁶ Stipriaan 2004.

eeuwse literaire klimaat. De vrouwelijke auteur was in deze periode weliswaar geen nieuw, maar toch ook nog lang geen vanzelfsprekend verschijnsel en eigenlijk werd het auteurschap voor vrouwen niet passend gevonden. Het zou moeilijk verenigbaar zijn met hun taak en bestemming binnen de huiselijke kring, en ook met hun aard en geestelijke vermogens. Een vrouwelijke auteur loopt als het ware over naar het andere kamp als verraad aan de eigen sekse.¹¹⁷ Omdat Roelants met het *Panthéon* een groot publiek voor ogen had, waaronder vrouwen, heeft hij wellicht met opzet vrijwel geen vrouwelijke auteurs opgenomen. De negentiende-eeuwse vrouwen zouden de schrijfsters in de klassiekenreeks als voorbeeld kunnen gaan nemen, en zodoende ook de pen oppakken. Ook in andere klassiekenreeksen zien we maar weinig vrouwelijke schrijvers terug. In Fuhri zijn reeks in 1852 werden naast Wolff-Bekker en Aagje Dekens *Lotgevallen van Willem Leevend* ook gedichten van Cornelia de Lannoy het licht en in *Nederlandse dichters met proza van Albert Verwey* is Roemers Visscher aanwezig. In meer klassiekenreeksen waarvan Kuitert de samenstellingen heeft weergegeven, zijn geen vrouwelijke schrijvers te zien.¹¹⁸

Naarmate aan het eind van de negentiende eeuw de vrouwenemancipatie toenam, verschenen er meer vrouwen in de literatuur, zelfs zogenaamde vrouwenreeksen. Dit werd veroorzaakt door de toegenomen belangstelling van vrouwen voor literatuur, en de groeiende belangstelling voor het ‘vrouwenvraagstuk’ in het algemeen. Vrouwen kregen een stem, en waren niet per se meer die ‘huismoeder’ die ze eerder wel moesten zijn.¹¹⁹

5.2.2.5. Middeleeuwse werken

Het enige middeleeuwse werk dat onder Roelants in het *Panthéon* verscheen was *Reinaart de Vos* (1874). Onder W.J. Thieme & Cie zouden er uiteindelijk meer middeleeuwse werken komen: *Borchgravinne van Vergi* (1892), *Middelnederlandse epische en lyrische poezie* (1911), *Esmoreit*, *Middeleeuws drama* (1927), *Vanden Levene ons Heren* (1931), *Mariken van Nieumeghen* (1931), *Uit de verzen en het proza van Hadewijch* (1938), *Abel spel vanden winter ende somer, gevolgd door de sotternie Rubben* (1966), *Beatrijs* (1971) en *Beatrijs van Nazareth. Van seven manieren van heiliger minnen.* (1971).¹²⁰

Toen H.A.M. Roelants zijn *Panthéon* in 1852 begon, was de middeleeuwse letterkunde net begonnen haar geleerde imago kwijt te raken. De studie van de middeleeuwse

¹¹⁷ Van Boven 1998, p. 316.

¹¹⁸ Kuitert 1993, p. 253.

¹¹⁹ Kuitert 2001, p. 150.

¹²⁰ Geers-Meulenbroek & Labots 1980, p. 118-124.

letterkunde was hiervoor de liefhebberij van een beperkte groep geïnteresseerden en dus commercieel niet erg interessant.¹²¹ Daarnaast werden op veel scholen vooralsnog geen middeleeuwse schrijvers behandeld; redenen voor H.A.M. Roelants om nog geen middeleeuwse werken in de reeks op te nemen, niet alleen wegens commerciële redenen maar misschien ook omdat er nog geen middeleeuwse uitgaven waren die Roelants voor zijn *Panthéon* kon gebruiken. Pas rond 1870 waren de middeleeuwen een vanzelfsprekend onderdeel van de literatuurgeschiedenis geworden. Omstreeks deze tijd verscheen ook het eerste deel van de gespecialiseerde *Bibliotheek van Middelnederlandsche letterkunde*, een reeks met middeleeuwse werken die in afleveringen werden uitgegeven.¹²² Tussen deze reeks bevond zich ook *Van den vos Reynaerde*, verzorgd door W.L. van Helten.¹²³ Daarnaast werden middeleeuwse werken steeds vaker in klassiekenreeksen opgenomen.¹²⁴ Dit tezamen heeft Roelants waarschijnlijk doen besluiten in 1874 *Reinaart de Vos* in het *Panthéon* uit te geven. Het is een editie van Julius de Geyter, waarin het woord vooraf zich sterk richt op het aanleren van de middeleeuwse versvorm. Om deze reden is het duidelijk een studieboekje. De tekst staat wel in het Nieuwnederlands, zodat het voor iedereen leesbaar is¹²⁵; pas in 1892 verscheen het eerste Middelnederlandse werk binnen het *Panthéon*.

¹²¹ Kuitert 1993, p. 115.

¹²² Kuitert 1993, p. 117.

¹²³ Kuitert 1993, p. 258.

¹²⁴ Kuitert 1993, p. 117.

¹²⁵ De Geyter 1874, p. VIII.

5.2.3. Vorm

In de checklist van het *Panthéon* is te zien dat er ieder jaar wel een aantal *Panthéon*-delen verschenen.¹²⁶ Schrijvers en werken verschenen door elkaar, maar veel schrijvers kwamen uiteindelijk wel jaarlijks terug. Daarnaast geeft de lijst de hoeveelheid herdrukken weer. Wat opvalt is dat veel werken en schrijvers door Roelants in delen of in bloemlezingen werden uitgegeven. In deze paragraaf onderzoek ik deze uitgeefvormen van de *Panthéon*-delen nader en probeer ik te achterhalen wat de reden en wat het succes kan zijn geweest van deze twee uitgeefvormen.

5.2.3.1. Deeluitgaven

Binnen het *Panthéon* zijn een groot aantal deeluitgaven van schrijvers en werken verschenen. Zo zijn alle *Panthéon*-boekjes van Cats uitgegeven in negen delen onder de titel ‘Alle de wercken van den Heere Jacob Cats’. Het werk *Korenbloemen* van Constantijn Huygens is in vier delen verkrijgbaar binnen het *Panthéon* en de treurspelen van Vondel zijn bijvoorbeeld in zes delen vertegenwoordigd. Ik denk dat Roelants om twee redenen koos voor het maken van deeluitgaven: op die manier behielden de deeltjes een uniform uiterlijk en was het mogelijk om een klantenkring op te bouwen.

Uniform uiterlijk

De vele deeluitgaven kunnen een gevolg zijn van de wens de delen binnen het *Panthéon* een uniform uiterlijk te geven. Het gemiddeld aantal bladzijden ligt rond de 100, waardoor de delen niet alleen dezelfde lengte en breedte hebben, maar ook in dikte ongeveer aan elkaar gelijk zijn. Om rond de 100 pagina's te komen moest Roelants soms meerdere werken samenvoegen tot één deel. Dit lijkt het geval bij de blijspelen van Pieter Langendijk, die in het *Panthéon* zijn uitgegeven in de delen *Drie blyspelen* (1852) en *Twee blyspelen* (1854). Ook van Pieter Cornelisz. Hooft verschenen in 1853 twee delen met meerdere toneelspelen. Het eerste deel bestaat uit Hoofts *Granida* en *Geeraert van Velsen*, het tweede deel uit *Baeto* en *Paris Oordeel*.

Sommige werken moesten voor dit uniforme uiterlijk juist in meerdere delen worden uitgegeven, omdat ze anders voor het *Panthéon* aan teveel bladzijden kwamen. Dit is bijvoorbeeld te zien bij een aantal deeluitgaven van Bilderdijk. Dat Roelants er zelf voor koos

¹²⁶ Geers-Meulenbroek & Labots 1980, p. 112-124.

om deze delen te splitsen is goed te zien aan de oorspronkelijke voorwoorden die nog in de delen terug te vinden zijn. Bij de *Panthéon*-delen *Mengelingen* (1855), *Nieuwe Mengelingen* (1859) en *Mengelpoëzy* (1860) staat slechts in het eerste deel een voorwoord van Bilderdijk, wat erop wijst dat Bilderdijk deze werken als één deel uitgaf en Roelants ze dus uit eigen beweging heeft gesplitst. Dit bijvoorbeeld in vergelijking met de werken *Krekelzangen* (1853), *Navonkeling* (1854) en *Rotsgalmen* (1854) waar in alle delen een voorwoord staat; wat erop duidt dat deze ook door Bilderdijk als verschillende delen werden uitgegeven. Bij de gedichten van Jacobus Bellamy in het *Panthéon* wordt ook duidelijk dat Roelants het oorspronkelijke werk uit eigen beweging heeft gesplitst in twee delen, zodat beide delen ongeveer 100 pagina's zouden bevatten. In het voorwoord van het eerste deel staat namelijk dat Roelants de gedichten uit een editie van 1826 heeft gehaald, uitgegeven door weduwe van A. Loosjes Pietersz.¹²⁷ Het bevat precies dezelfde samenstelling en volgorde van de gedichten als de delen van Roelants, alleen zijn ze in het *Panthéon* in twee delen gesplitst.

Klantenbinding

In de *Panthéon*-delen wordt duidelijk aangegeven dat het desbetreffende deel onderdeel is van een reeks delen. Zodra het werk wordt geopend, is het eerste titelblad gewijd aan de koepeltitel, bijvoorbeeld 'Alle de wercken van den Heere Jacob Cats', gevolgd door een aanduiding van welk deel de lezer in handen heeft. Het tweede blad is dan pas weer gewijd aan de titel van het desbetreffende deel, bijvoorbeeld: *Twee en tachtig jarig leven* van Jacob Cats. Dankzij deze titelbladen is de lezer zich ervan bewust dat er meerdere delen van het desbetreffende *Panthéon*-deel te verkrijgen zijn. Deze verschillende delen kunnen zorgen voor een tijdelijke klantenbinding, waarbij kopers van het eerste deel, ook de andere delen in bezit willen hebben.

Wat belangrijk is voor het behouden van een dergelijke klantenkring is dat de verschillende deeluitleggen regelmatig verschijnen. De personen die het eerste deel van een auteur al hadden gekocht, konden op die manier ook in het bezit raken van de overige delen. Zo verschenen de negen delen van Cats bijvoorbeeld binnen acht jaar tijd en de zesdelige treurspelen van Vondel in vijf jaar. Men kon op deze wijze binnen een aantal jaar de reeksen van Cats en/of Vondel compleet in hun kast hebben staan. Bij de bloemlezing van Justus van Effen zit dit anders. Het vierde deel van deze bloemlezing verscheen pas in 1872, terwijl de eerste drie delen achtereenvolgens in 1853, 1855 en 1857 verschenen. Ook het vierde deel van de *Korenbloemen*-serie van Constantijn Huygens kwam vrij laat vergeleken met de eerdere

¹²⁷ *Gedichten van J. Bellamy*. Haarlem: Wed. A. Loosjes. Pz. 1826.

delen. In 1879 verscheen dit vierde deel, terwijl de andere delen al in de jaren '60 waren uitgegeven. De reden van deze verlate delen is niet bekend. Ze zullen in ieder geval niet meer hebben bijgedragen aan de klantenbinding, aangezien de vorige delen waarschijnlijk niet meer verkrijgbaar waren.

Dat de deelluitgaven als een reeks in de kast horen te staan, blijkt ook uit de voorwoorden in de delen zelf. Vaak staat slechts in het eerste deel van het werk binnen het *Panthéon* een voorwoord van de desbetreffende tekstbezorger met informatie over de uitgave. Dit ene voorwoord geldt dan meteen voor de gehele serie en is nodig om meer over de losse delen te weten te komen. Zo staat er slechts in het eerste deel van Vondels treurspelen (1852) een levensschets van de dichter en de *Bloemlezing uit de werken van Nederlandsche prozaschrijvers van den nieuweren tijd* (1868) bevat in het eerste deel een uitgebreid voorwoord over de gehele reeks, dat in de overige twee delen ontbreekt. Omdat de delen op deze wijze met elkaar in verband stonden, was het waarschijnlijk gebruikelijk om de gehele serie van deelluitgaven, van kop tot staart, in huis te hebben.

Planning van delen

Uit een aantal voorwoorden blijkt dat deelluitgaven niet per se van tevoren vastlagen en nog door verschillende factoren beïnvloed konden worden. Een tweede, derde en vierde deel van de *Korenbloemen* werd bijvoorbeeld pas door Roelants gepland nadat het eerste deel nagenoeg uitverkocht was.¹²⁸ Het succes van de eerste reeks liet Roelants niet aan zich voorbij gaan en zodoende zorgde hij snel voor meer uitgaven van Huygens. Het kwam ook voor dat bepaalde delen waarschijnlijk niet goed verkochten en Roelants daarom de vooruitgeplande delen toch niet uitgaf. Zo schrijft Van Vloten bijvoorbeeld in het voorwoord van *De Duitse Lier* (1860) van Jan Luyken over een tweede deel dat uit zal komen in de reeks. Het feit dat dit nooit gebeurd is, kan wijzen op een slechte verkoop van het eerste deel. Uit het eerste *Panthéon*-deel van de dramatische werken van Loosjes (1855) schrijft Roelants na de oorspronkelijke inleiding van Loosjes zelf: 'De vierde druk van Loosjes' Dramatische werken, zag in 1844 in één groot 8 Boekdeel, bij G.J.A. Beijerink, te Amsterdam het licht, waarnaar deze uitgaaf gevolgd is.'¹²⁹ In deze uitgave van 1844 staan echter meer dramatische werken dan uiteindelijk in het *Panthéon* worden opgenomen. Roelants heeft hier dus een selectie uit gemaakt. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat de delen niet goed verkochten en Roelants daarom op een zeker moment stopte met het uitgeven van Loosjes' werken. Dit zou

¹²⁸ Van Vloten 1864, p. II.

¹²⁹ Roelants 1855, in het Voorberigt.

verklaren waarom hij in eerste instantie de titel *Al de dramatische werken* gebruikte.

De grootte van *Bloemlezing uit werken van dichters der negentiende eeuw* hing volledig af van het aantal aangeleverde materiaal. In het eerste deel vermeldt Roelants dat dankzij de vriendelijke hulp van de voornaamste dichters, er nog twee of drie deeltjes gelijk aan de eerste zullen verschijnen.¹³⁰ Hieruit blijkt dat hij op dat moment geen vierde deel in gedachte had, dat uiteindelijk wel kwam. Wanneer hij in 1866 alle delen bundelt schrijft hij in het voorwoord dat hij niet had durven vermoeden te zullen slagen om in betrekkelijk korte tijd zoveel te kunnen verzamelen dat het eerste deel door drie anderen gevolgd zou worden.¹³¹

Roelants was als uitgever van het *Panthéon* bewust bezig met de mogelijkheden zijn reeks op een succesvolle manier uit te breiden. Dit deed hij door eventueel meerdere delen uit te geven als een bepaalde schrijver of een bepaald werk aansloeg en in te grijpen waar geen succes te behalen viel. Intussen hield hij zich aan de voor hem vastgestelde norm van uniformiteit, waarmee hij waarschijnlijk door herkenbaarheid een steeds grotere klantenkring creëerde, die dankzij de deelluitgaven precies wisten waar ze aan toe waren.

5.2.3.2. Bloemlezingen

Anders dan de deelluitgaven, bestaan bloemlezingen uit verschillende werken van een auteur of verschillende auteurs van een bepaald soort die bij elkaar in één werk staan en dus niet verdeeld zijn over meerdere werken. In de vorige paragraaf ging ik in op de deelluitgaven en de voordelen daarvan. In deze paragraaf ga ik in bloemlezingen en hun functie ervan binnen het *Panthéon*.

Soorten bloemlezingen

Zoals ik al schreef in de paragraaf over contemporaine schrijvers, waren bloemlezingen handig om een aantal contemporaine werken in het *Panthéon* op te kunnen nemen. Omdat hij geen auteursrecht had over de volledige werken van deze auteurs, kon Roelants slechts in een bloemlezing een aantal van hun werken opnemen. Dat hij inderdaad geen auteursrecht had over deze dichters, wordt duidelijk als er in het voorwoord van *Bloemlezing uit werken van dichters der negentiende eeuw* wordt gesproken over het ontstaan van de samenstelling; de bloemlezing is voornamelijk ontstaan door het aanbieden of juist verbieden van bepaalde gedichten van de desbetreffende dichters zelf. Dat er toch wat namen ontbreken, ligt niet aan

¹³⁰ Roelants 1855 (1), p. I.

¹³¹ Roelants 1866, p. I.

de dichters zelf, maar aan de vasthoudendheid van enkele uitgevers.¹³² Samensteller Adriaensen acht de lijst van schrijvers in *Bloemlezing uit werken der Zuid-Nederlandsche dichters van onzen tijd* volledig op een of twee namen na, omdat deze schrijvers dit zelf zo wilden. Daarnaast geeft hij aan dat ruim drie kwart van de bijdragen eigen keuzes van de schrijvers zijn.¹³³

Een ander soort bloemlezing die in het *Panthéon* voorkomt, is de bloemlezing met gedichten die afgewisseld worden met de levensloop van de desbetreffende auteur. Op deze wijze wordt het een soort biografie, afgewisseld met gedichten, waardoor de gedichten in een context worden geplaatst. Van Vloten verzorgde de *Uitgelezen Stichtelijke rijmen van Dirck Rafaëlsz. Kamphuizen* (1861), *Jacobus Revius' leven en uitgelezen zangen en dichten* (1863) en *Het leven en de uitgelezen dichten van Johannes Stalpart van der Wiele* (1865). Deze drie bloemlezingen lijken op elkaar in opbouw. De vrij onbekende zeventiende-eeuwse dichters zijn in het *Panthéon* opgenomen om hen en hun werken beter te leren kennen, zoals ik eerder constateerde in paragraaf 5.2.2.1. over zeventiende-eeuwse dichters en werken. Een bloemlezing met zowel een biografie als een bibliografie is dan een uitkomst. Daarnaast wist Roelants niet of losse werken van hen wel goed genoeg zouden verkopen, aangezien het vrij onbekende auteurs zijn. Één bloemlezing met hierin hun belangrijkste werken is dan de beste en goedkoopste manier om ze toch in het *Panthéon* op te nemen. J.L. Peters verzorgde een dergelijke bloemlezing van Bilderdijk in 1868. Bilderdijk was echter allesbehalve een onbekende dichter en in het *Panthéon* waren in die tijd al veel werken van hem uitgegeven. Dit geeft aan dat een beschrijving van het leven van een bekende of onbekende dichter met bijpassende gedichten uit eigen werk een populair genre was. Dit heeft wellicht te maken met de belangstelling voor de klassiekenreeksen vanuit het onderwijs. Omdat juist in de jaren '60 de *Panthéon*-delen ook in het onderwijs werden gebruikt, werden dit soort bloemlezingen misschien wel met het oog op dit publiek gemaakt. Leerlingen leerden op deze wijze tegelijkertijd iets het leven van de dichter, als van zijn gedichten.

Verantwoording samenstelling

Omdat een bloemlezing meestal bestond uit een selectie uit het werk van een auteur, wordt deze keuze in een aantal *Panthéon*-delen verantwoord en wordt duidelijk hoe en door wie de samenstelling gekozen werd.

Ten eerste wordt vooraf in een aantal bloemlezingen aangegeven dat alle beschikbare

¹³² Roelants 1855, voorwoord.

¹³³ Adriaensen 1889, p. IV.

werken zijn opgenomen. *Het leven en enige uitgelezen gedichten van Willem Bilderdijk* (1868) is gevuld met een paar al in het *Panthéon* uitgegeven ‘juweeltjes’ van Bilderdijk en een aantal nog niet in het *Panthéon* uitgegeven gedichten. Dit laatste werd J.L. Peters echter door de tegenwoordige eigenaar van Bilderdijks volledige dichtwerken vrijwel onmogelijk gemaakt.¹³⁴ Eerder beschreef ik dat Jan Andriaensen in het voorwoord van *Bloemlezing uit de werken der Zuid-Nederlandsche dichters van onzen tijd* aangaf dat hij niet alle gedichten kon toevoegen wegens het ontbreken van auteursrecht over deze dichters, net als Peters. Wel wordt duidelijk hoe hij de twee delen van de bloemlezing samenstelde: in het eerste deel verschenen werken van dichters die gestorven waren vóór 1880, het tweede deel bevat werken van dichters die nog leefden in 1880.¹³⁵ Ook de samenstelling van de bloemlezing van E.A. Borger, verzorgd door Eekhoff in 1870, werd bepaald door wat Borgers familie en vrienden wilden prijsgeven, aangezien Borger zelf weinig naar de drukker had gebracht. Voor de eerste druk in 1836 werden achttien gedichten verzameld uitgegeven. In het jaar daarop, bij de tweede druk, kreeg Roelants de kans om er twee albumverzen aan toe te voegen. In de zesde uitgave, en dus ook in de *Panthéon*-uitgave, zijn dertien gelegenheidsverzen toegevoegd. Eekhoff bedankt hiervoor “’s Mans waardigen zoon, den Weleerw. Heer P.A. Borger en de Heeren Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper en Dr. N Beets’ voor ‘hunne betoonde welwillendheid.’”¹³⁶ De Bosch Kemper en Beets waren waarschijnlijk vrienden van Borger, die toestemming gaven een aantal gedichten te publiceren.

Van der Aa is voor de samenstelling van de bloemlezing van Van Effen op zoek gegaan naar de bijdragen, die, zo schrijft hij ‘in onze eeuw ook nog van algemeene toepassing zijn.’¹³⁷ Dit noemt hij zelf al een moeilijke opgave, omdat veel bijdragen zich hiervoor leenden. In hoeverre hij in zijn doel geslaagd is, laat hij heel bescheiden over aan het publiek.

Ook Van Vloten geeft aan waarop de samenstelling van de twee bloemlezingen van Wolff-Bekker in 1866 gebaseerd is. In *Het leven en de uitgelezen verzen* staan volgens Van Vloten de ‘te weinig meer gekende gedichten’¹³⁸, die Wolff-Bekker schreef voordat ze met Aagje Deken ging samenwerken. En in *Losse prozastukken en brieven* meldt Van Vloten dat de samenstelling van deze bloemlezing bestaat uit twee delen van deze Grysaard en haar overige werken, waaronder ‘ook de drie deelen Brieven over verschillende Onderwerpen,

¹³⁴ De Elius, het Wiel van Heusen, Levenspijn, het Waarachtig goed, de Geestenwareld, de Dieren en enige andere meesterstukken van poëzie konden zo niet in de bundel verschijnen. Van enkelen is een korte schets gegeven.

¹³⁵ Adriaensen 1889, p. III

¹³⁶ Eekhof 1870, p. 17.

¹³⁷ Van der Aa 1853, p. IV.

¹³⁸ Van Vloten 1866, p. 1.

door haar en Aagje Deken in 1784 en volg. uitgegeven.¹³⁹

Tot slot schrijft ook Stellwagen een verantwoording in het voorwoord van de bloemlezing van Staring (1884), waarin hij duidelijk maakt dat hij een veelzijdig beeld wilde laten zien van deze dichter. Ook al was Stellwagen meer fan van hem als lierdichter, ook zijn verhaaldichten heeft hij genoeg ruimte willen geven binnen de bundel.¹⁴⁰

Visie

Bloemlezingen werden dus ingezet als middel om contemporaine werken uit te geven binnen het *Panthéon*, verschillende aspecten van een auteur en zijn werken te belichten en een bepaald beeld van een schrijver achter te laten. Bloemlezingen waren daardoor uitermate geschikt voor het onderwijs.

Uit de verantwoordingen blijkt dat Roelants de samenstelling van de bloemlezingen binnen het *Panthéon* vaak voor een groot deel overliet aan de tekstbezorgers. In sommige gevallen hadden de tekstbezorgers daardoor vrij veel eigen inbreng in de samenstellingen, in andere gevallen werden ze alsnog beperkt in hun keuzevrijheid door bijvoorbeeld auteursrecht.

Tot slot laten de bloemlezingen zien dat het *Panthéon* niet alleen stond voor het herdrukken van werken, maar ook voor het daadwerkelijk creëren van nieuwe uitgaven. De verschillende werken van een bepaalde auteur krijgen een nieuwe betekenis als ze bijvoorbeeld in een nieuwe samenstelling worden uitgegeven. Helemaal als er voor een bepaald idee gekozen wordt; zoals in Van Effens bloemlezing alleen de werken staan die in de negentiende eeuw ieder nog tot nut zou kunnen zijn. Het creëren van deze bloemlezingen kostte in die zin ook meer werk dan het slechts herdrukken van bepaalde delen, aangezien er een bepaalde visie achterschuilging en dit consequenties had voor de keuzes die de tekstbezorger maakte. Dat dit gebeurde in het *Panthéon* laat zien dat er veel tijd in sommige delen werd gestoken en dat Roelants zich dit blijkbaar ook kon permitteren.

¹³⁹ Van Vloten 1866 (1), p. 1.

¹⁴⁰ Stellwagen 1884, p. IV.

5.2.4. Bewerking

De heruitgegeven klassieke werken binnen het *Panthéon* kregen vaak een negentiende-eeuwse bewerking. In deze paragraaf ga ik op deze bewerking in; door wie dit zoal gebeurde, wat er zoal werd bewerkt en op wat voor een manier. De toegevoegde of aangepaste elementen kunnen helpen informatie te geven over de grootte van het werk dat aan de *Panthéon*-delen werd besteed, wat de functie van de betreffende delen was en helpen een antwoord te geven op de vraag wat de *Panthéon*-delen tot een succes maakte.

5.2.4.1. Tekstbezorgers

H.A.M. Roelants had voor zijn *Panthéon* geen redactie die voor hem keuzes maakte op het gebied van de samenstelling. Tekstbezorgers waren hierin voor Roelants een uitkomst bij het uitgeven van zijn *Panthéon*. Door zelf geschikte kandidaten te vinden voor de tekstbezorging, kon hij toch invloed blijven uitoefenen. Hij bepaalde voor een groot deel de samenstelling, gaf advies aan de tekstbezorgers over zowel bewerking als chronologie en hield zo goed overzicht over wat er in zijn *Panthéon* allemaal verscheen. Ik beschrijf hieronder de inzet van de tekstbezorgers binnen het *Panthéon*.

Van Vloten

Johannes van Vloten lijkt op het gebied van keuzes in samenstelling en tekstbezorging zijn rots in de branding te zijn geweest. Van Vloten was een voormalig hoogleraar, na een conflict in 1867 werkloos en leefde min of meer van de pen.¹⁴¹ Dat Van Vloten invloed had op de samenstelling van het *Panthéon*, blijkt uit de volgende twee voorbeelden. Van Vloten had op verzoek van rederijderskamer Polyhymnia te Zutphen het werk *Willem de Eerste* (1864) van Van Haren in het *Panthéon* opgenomen.¹⁴² De kamer en ook andere toneelverenigingen wilden het treurspel graag goedkoop en gemakkelijk kunnen verkrijgen. Van Vloten voldeed aan deze wens door het werk in het *Panthéon* uit te geven.¹⁴³ Bij *Het leven en de uitgelezen verzen* van Elisabeth Wolff-Bekker (1866) staat in het voorwoord dat Van Vloten het heeft over een elders gedane belofte om de vroegere werken van Wolff-Bekker uit te geven, die hij via deze weg nakomt. Hieruit blijkt dat deze bloemlezing van Wolff-Bekker in het *Panthéon* een idee was van Van Vloten en niet van Roelants zelf.

Dat Roelants veel werk uit handen gaf, betekende niet dat hij zich niet met de

¹⁴¹ Kuitert 1993, p. 140.

¹⁴² Van Vloten 1864, p. V.

¹⁴³ Van Vloten 1864, in het voorwoord.

tekstbezorging bemoeide. Hij verplichtte Van Vloten bijvoorbeeld om in het tweede deel van de *Korenbloemen* hetzelfde te doen als hij zelf had gedaan bij het eerste deel, de oorspronkelijke rangschikking van de gedichten enigszins te verbreken. Blijkbaar had Roelants bij het eerste deel de touwtjes nog in handen, terwijl de aantekeningen al wel door Van Vloten werden verzorgd. In het tweede deel mocht van Vloten nu zelf de samenstelling verzorgen, maar volgens de aanwijzingen van Roelants. Van Vloten koos er echter voor om Roelants' instructies in de wind te slaan en de gedichten zoveel mogelijk chronologisch weer te geven.¹⁴⁴ Daarnaast verzocht Roelants hem 'eene nieuwe uitgave voor hem te bezorgen, en voorloopig reeds een derde en vierde te laten volgen, de bepaling van welker inhoud en volgorde hij aan [Van Vloten] overliet.'¹⁴⁵ Uit deze gegevens blijkt dat Van Vloten, ondanks de aanwijzingen van Roelants, enige invloed had; zowel in samenstelling als tekstbezorging.

Overige tekstbezorgers

Naast Van Vloten stelde Roelants ook nog andere tekstbezorgers aan. Soms hoefde dit niet, bijvoorbeeld als er al een voor het *Panthéon* geschikte editie was uitgekomen. Voor de *Panthéon*-uitgave van de *Gouden Bruiloft* van Messchert gebruikte Roelants een editie van Hendrik Tollens, die al overleden was toen hij dit opnieuw uitgaf. Blijkbaar vond hij deze editie goed en behoeftte het werk geen nieuwe tekstbezorger. Voor andere werken stelde Roelants wel een tekstbezorger aan, die een editie voor het *Panthéon* moest verzorgen. Soms wordt uit een deel duidelijk dat Roelants de bewerking zelf heeft verzorgd, maar met name later is er altijd sprake van een andere tekstbezorger.

Tekstbezorgers leek Roelants overal vandaan te halen. Uit voorwoorden blijkt dat hij vaak zelf zijn tekstbezorgers zocht. Zo valt te lezen dat er veel tekstbezorgers zijn geweest die op verzoek van Roelants het betreffende *Panthéon*-deel hadden samengesteld. Roelants had A.C. Oudemans uitgenodigd Bredero's Moortje te verzorgen in 1859¹⁴⁶ en Jan Adriaensen om een derde uitgave te maken van *Bloemlezing uit de werken der Zuid-Nederlandsche dichters van onze tijd*.¹⁴⁷ Deze uitnodigingen werden vaak met veel plezier ontvangen. Zo schrijft A. Stellwagen bijvoorbeeld in zijn voorwoord dat hij geen seconde had getwijfeld toen Roelants hem verzocht toezicht te houden op de uitgave van Helmers' *Hollandsche natie* (1883).¹⁴⁸ En het was A.J. van der Aa bijzonder aangenaam toen Roelants hem verzocht een bloemlezing

¹⁴⁴ Van Vloten 1864, p. II.

¹⁴⁵ Van Vloten 1864, P. II.

¹⁴⁶ Oudemans 1859, p. I.

¹⁴⁷ Adriaensen 1889, p. III.

¹⁴⁸ Stellwagen 1883, p. V.

uit de *Hollandsche Spectator* te maken, dat volgens hem het meest bekende en meest verdienstelijke werk van Van Effen was (1853).¹⁴⁹

Tekstbezorgers van deelluitgaven

Als er verschillende deelluitgaven waren van een bepaalde auteur of een groep werken, dan werd dit meestal door dezelfde tekstbezorger verzorgd. In de vorige paragraaf kwam ter sprake dat er vaak slechts in het eerste deel een voorwoord stond. Dit kon goed als er bij de gehele reeks van deelluitgaven dezelfde tekstbezorger aan te pas kwam, die in het eerste deel kon verwoorden hoe hij de rest van de delen te werk ging. Bij de vier delen van bloemlezingen van Justus van Effen ligt dit echter anders. De eerste twee delen (1853 en 1855) zijn door A.J. van der Aa verzorgd, na zijn overlijden werd het derde deel (1857) verzorgd door H. de Man Pietersz. en het vierde deel (1872) door Van Vloten. Dat er slechts in het eerste deel een voorwoord aanwezig is, is opvallend. Moest de lezer ervan uitgaan dat de overige twee samenstellers op dezelfde voet verder gingen als A.J. van der Aa?

Beloning

Of en hoeveel de tekstbezorgers betaald kregen, is niet bekend. Maar omdat Roelants veel tekstbezorgers bereid vond om voor hem werken binnen het *Panthéon* te verzorgen, moet er haast wel iets tegenover hebben gestaan. Blijkbaar achtte hij deze tekstbezorgers en bijkomende kosten nodig, vooral later in het *Panthéon*, wanneer bijna alle uitgekomen delen door tekstbezorgers zijn verzorgd.

Daarnaast waren rond de jaren '60 de namen op de titelpagina's van de betrokken tekstbezorgers niet meer weg te denken. De vaak wat onbekendere namen werden ook nog gevolgd door hun beroepsnaam; zo werd van leraren vaak nog even vermeld op welke school zij werkzaam waren. Misschien eisten de tekstbezorgers zelf hun vernoeming binnen het *Panthéon*-deel, maar misschien werd het ook door de lezer steeds belangrijker gevonden. Zoals ik besprak bij de advertenties, waar in de jaren '60 ook ineens de tekstbezorgers volop werden genoemd, was kennis over de tekstbezorger en met name zijn verantwoording van de editie voor het onderwijs belangrijk.

5.2.4.2. Toevoegingen rondom de tekst

Tekstbezorgers waren van groot belang voor Roelants, zo bleek uit de vorige paragraaf. Zij voegden eventueel een voorwoord toe aan het werk, maar bijvoorbeeld ook levensschetsen

¹⁴⁹ Van der Aa 1853, p. I.

van de auteur, achtergrondinformatie, aantekeningen in en om de tekst en bewerkten soms zelfs stukken tekst. In deze paragraaf bespreek ik de toevoegingen rondom de tekst, in de volgende paragraaf behandel ik de bewerkingen.

Voorwoorden

Vooraf in latere *Panthéon*-delen werden voorwoorden een belangrijk onderdeel van het werk. Vanaf de jaren '60 was bijna in elk *Panthéon*-deel wel een voorwoord aanwezig. Zoals ik al besprak, kon dit ook een voorwoord zijn van de uitgegeven auteur zelf of een voorwoord van een vorige editie. In deze paragraaf zal ik slechts de voorwoorden behandelen die door een door Roelants aangestuurde tekstbezorger voor het betreffende *Panthéon*-deel zijn geschreven. Wat was de functie van deze voorwoorden en welke informatie geven ze ons over de uitgaven? In de vorige paragrafen binnen dit hoofdstuk is al veel informatie uit voorwoorden genoemd. Voorwoorden geven ons informatie over de keuze voor een bepaalde auteur of werk, de verantwoording van de samenstelling van een bloemlezing, informatie over de desbetreffende tekstbezorger en geven ons bijvoorbeeld ook informatie over eventuele problemen op het gebied van auteursrechten. Een aantal functies van voorwoorden zijn nog niet ter sprake gekomen, die ik behandel in deze paragraaf.

Lofuitingen

In een aantal voorwoorden wordt de keuze voor het desbetreffende deel indirect verantwoord door lovend te spreken over het werk. Zo schrijft Van Vloten in Vondels treurspelenreeks in de jaren '80 voorafgaand aan elk treurspel een aantal regels met lovende woorden over deze toneelspelen en bij de uitgave van Wolff-Bekker (1866) schrijft hij over haar vroegere gedichten 'wat een schat van vernuft en gezonde en blijmoedige levensbeschouwing, van weldadige scherts en heilzamen ernst'¹⁵⁰ deze gedichten wel niet bevatten.

Vaker dan de tekst, wordt de desbetreffende dichter aangehaald als onderwerp van waardering: Van Effen wordt door A.J. van der Aa beschreven als 'redder' in de tijd dat de Nederlandse letterkunde door een vreemde, en dan met name Franse, invloed werd bedreigd¹⁵¹, Van Vloten meent in het voorwoord van de bloemlezing van Revius dat Revius als dichter gelijk is aan Hooft en Cats en dat hij hier dus niet aan onder doet¹⁵² en Lesturgeon meldt dat ook Johannes Vollenhove niet vergeten mag worden in een tijd waarin men alleen Cats en Vondel nog kent en verder geen zeventiende-eeuwse dichters meer; terwijl ook Hooft,

¹⁵⁰ Van Vloten 1866, p. 1.

¹⁵¹ Van der Aa 1853, p. III.

¹⁵² Van Vloten 1863, p. 5.

Van Baerle, Huygens, Antonides, De Decker, Joncktijs, Brandt, Westerbaen en dus Vollenhove het verdienen voort te leven.¹⁵³ Door deze lofuitingen in het voorwoord van de *Panthéon*-delen te plaatsen, wordt indirect verantwoord waarom het deel in het *Panthéon* thuishoort.

Om de lovende woorden wat meer kracht bij te zetten, worden er hier en daar in de voorwoorden eerdere positieve kritieken over de auteur of het werk aangehaald. Dit doet van Vloten bijvoorbeeld om zijn lofuiting op Jan Luyken kracht bij te zetten. Als ondersteuning haalt hij er een citaat van Jeronimo de Vries bij, die over Luyken schreef: ‘losse bevalligheid, [...], geestige vinding, en juiste teekening heerschen overal.’¹⁵⁴ Stalpaert van der Wiele, die wegens een andere geloofsovertuiging dan de meeste negentiende-eeuwse lezers weinig gelezen wordt, probeert Van Vloten te verantwoorden door een uitspraak van Alberingk Thijm te vermelden, die in de *Volks-Almanak* in 1853 Stalpart, samen met Revijs en Starter tot grondvesters ‘onzer liederpoëzy van de 17^e eeuw’ benoemde.¹⁵⁵ Lesturgeon gebruikte een positieve noot van Jakob Spex over de gedichten van Vollenhove, als bijval voor zijn eigen lofuitingen op de dichter.¹⁵⁶ Hoofts *Warenar en Schijnheiligh* (1869) begint met een lovend bericht van Hugo de Groot over *Warenar*, waarop Van Vloten schrijft:

Ziedaar eene aanbeveling, die ook heden nog alle verklaring overbodig maakt, waarom het stuk het licht ziet en in deze goedkoope uitgave op nieuw zijn weg zoekt, zeker een aantal lezers te vinden, die er niet minder dan de groote Huig hun hart aan zullen ophalen en een gezonden lach uit weten te putten.¹⁵⁷

Dit citaat lijkt te suggereren dat als ‘de groote Huig’ plezier uit het stuk haalt, een ieder dit zal doen. Uit deze voorbeelden blijkt dat het vaak de wat onbekendere auteurs waren of de werken waar nog wel eens kritiek op kwam, die bijval van eerdere positieve kritieken in het voorwoord van het *Panthéon*-deel behoeften.

Sommige tekstbezorgers gingen nog een stap verder en gebruikten het voorwoord om kritiek op het desbetreffende werk of de auteur te verwerpen. Een strategie die ervoor zorgt dat diezelfde kritiek niet weer haar weg vindt bij een nieuwe uitgave van het werk. Zo verwerpt Van Vloten de kritiek van Alberdingk Thijm op de ‘onverbloemde Onroomsheid’

¹⁵³ Lesturgeon 1866, p. 2.

¹⁵⁴ Van Vloten 1860, p. VII.

¹⁵⁵ Van Vloten 1865, p. 2.

¹⁵⁶ Lesturgeon 1866, p. 2.

¹⁵⁷ Van Vloten 1869, p. V.

in Huygens' *Korenbloemen*¹⁵⁸ en Oudemans noemt de kritiek op Bredero's ongedwongen taalgebruik in *Moortje* en schrijft hierover het volgende:

Ook wij vereeren hem als krachtige hervormer van het drama, en vooral als toongever van het losse en ongedwongene in de taal zijner blijspelen, waarvan men, helaas! In onze tijden van verlichting, maar al te veel is afgeweken. Wij sluiten echter de oogen niet voor gebreken, die wij in zijne spelen gaarne hadden vermeden gezien, maar welk hemellicht of welke zon is zonder vlekken?¹⁵⁹

Tot slot begint Van Vloten zijn voorwoord in *Duitsche lier* bijvoorbeeld met de mededeling dat Jan Luyken onterecht als 'weinig zangrijk' wordt gezien.¹⁶⁰ Met het verwerpen van kritieken waren de tekstbezorgers en Roelants de critici eigenlijk al een stap voor en lieten ze blijken dat zij ondanks deze kritiek het werk of de auteur belangrijk genoeg vonden om op te nemen in het *Panthéon*.

Waarschijnlijk zat er een bepaalde strategie achter het prijzen van de werken en/of dichters. Toch laat het ook zien dat de gekozen tekstbezorgers vaak dichtbij het werk of de auteurs stonden en veelal liefhebbers hiervan waren. Van Vloten was hierin een uitzondering omdat hij voor veel delen als standaard tekstbezorger kan worden aangewezen. Hij richt zich in het tweede deel van de *Korenbloemen*-serie wellicht daarom tot A.D. Schinkel, die hij als echte kenner van Huygens benoemt. Hij stelt zichzelf bescheiden op en laat indirect weten zelf geen Huygens-kenner te zijn, maar toch zijn best te doen.¹⁶¹ Waarschijnlijk koos Roelants in de andere gevallen steeds een geschikte tekstbezorger voor het uit te geven werk, zodat zij gepassioneerde voorwoorden vol lofuitingen aan het werk konden toevoegen.

Beoogd publiek

Slechts een enkele maal wordt er in het voorwoord gesproken over een specifieke doelgroep voor het betreffende *Panthéon*-deel. Zo besprak ik al eerder het werkje *Willem de Eerste*, dat op verzoek van de rederijderskamer Polyhymnia in het *Panthéon* werd uitgegeven. Van Vloten geeft aan dat dit werkje dan voornamelijk ook voor de negentiende-eeuwse rederijker was bedoeld en noemt het daarnaast een geschikt werkje om voor te dragen.¹⁶²

Tollens schrijft in het voorwoord van Messcherts *De gouden bruiloft* (1876) dat het werk door zijn eenvoudigheid een geschikt werk voor vrouwen is:

¹⁵⁸ Van Vloten 1864, p. III.

¹⁵⁹ Oudemans Sr. 1859, p. XXIV.

¹⁶⁰ Van Vloten 1860, p. VII.

¹⁶¹ Van Vloten 1864, p. III.

¹⁶² Van Vloten 1863, p. VII.

Men heeft voor haar sedert eenigen tijd het genot der poëzij onbereikbaar gemaakt door duistere, koude en raadselachtige diepzinnigheden, waarbij het hart ongeroerd blijft en het hoofd duizelt. Zij zullen dit Gedicht mogen verstaan en genieten en het zal ook daarom alweder van geene mindere waarde zijn.¹⁶³

Het werk moet volgens Messchert geroemd worden om zijn eenvoudigheid, zowel van samenstelling als uitdrukking. Tollens was niet een door Roelants aangestelde tekstbezorger, maar Roelants gebruikte zijn editie voor in het *Panthéon*. Het feit dat hij dit voorwoord laat staan, laat zien dat ook hij waarschijnlijk het vrouwelijke publiek voor dit deel voor ogen had.

In twee voorwoorden worden de betreffende *Panthéon*-delen aanbevolen voor het onderwijs. Omdat volgens J.L. Peters in het onderwijs slechts wekelijks twee tot drie uren beschikbaar zijn voor literatuuronderwijs, is *Bloemlezing uit Vondels kleinere gedichten* (1881) door de afwisseling van werken zoals *Palamedes* en *Gijsbrecht van Aemstel* precies genoeg om de ‘Vorst der Dichteren te leeren kennen en smaden.’¹⁶⁴ Daarnaast is het werk door deze afwisseling voor “allen, wien tijd, lust of nog iets ontbreekt tot het opsnijden van den kompletten Vondel, of zelfs van zijn ‘Meesterstukken of Dichtjuweelen’.”¹⁶⁵ Zo is volgens tekstbezorger De Veer zijn *Bloemlezing uit de werken van Nederlandsche prozaschrijvers van den nieuweren tijd* (1868) ook geschikt voor het onderwijs en hij moedigt zijn medeleraren aan hier de aandacht in de klas op te vestigen. Hij beveelt dit werk aan bij de ‘vrienden der Nederlandsche letterkunde’ en acht het werk vooral geschikt voor de leerlingen van de Hogere Burgerscholen (HBS). De bloemlezing van prozawerken kan ‘voor den geschiedvorschcr een goudmijn zijn, terwijl zij in hare nederigheid alleen voor tijdkorting en streeling van den smaak optreedt.’¹⁶⁶

Uit deze gegevens blijkt dat er dus maar voor weinig *Panthéon*-delen een specifieke doelgroep is bedoeld. Zelfs bij de vermelding dat bovenste twee delen geschikt zijn voor het onderwijs, werd alsnog geschreven dat het voor elke andere geïnteresseerde ook geschikt was. Het werd al duidelijk in de prospectus: het *Panthéon* was voor iedereen toegankelijk. In de voorwoorden werd dus nauwelijks geschreven over een specifieke doelgroep, ook niet wanneer het deel toch wel erg studiegericht lijkt. Waar Roelants met adverteren in het onderwijsblad wel ‘voor het middelbaar onderwijs’ schrijft, kwam dit niet in de deeltjes terug, zodat ook het grote publiek de delen bleef kopen. Er was daadwerkelijk voor ieder wat wils.

¹⁶³ Tollens 1876, p. 5.

¹⁶⁴ Peters 1881, voorwoord.

¹⁶⁵ Peters 1881, voorwoord.

¹⁶⁶ De Veer 1868, P. IX.

Beoogd doel

In de voorwoorden van verschillende *Panthéon*-delen wordt door de desbetreffende tekstbezorger het beoogde doel van het deel binnen het *Panthéon* beschreven.

Een belangrijk doel van het heruitgeven van de klassieken lijkt te zijn ervoor zorgen dat het werk en/of de auteur niet in de vergetelheid raakte. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de drie bloemlezingen van de zeventiende-eeuwse dichters Camphuysen, Revius en Stalpaert van der Wiele, besproken in een vorige paragraaf. In het voorwoord van *Het leven en de uitgelezen zangen en dichten van Jacobus Revius* (1863) schrijft van Vloten bijvoorbeeld dat Revius een minder bekende dichter was: ‘geheel ten onrechte vergeten door het meerendeel zijner hedendaagsche landgenooten.’¹⁶⁷ Het doel van de bloemlezing is om zijn gedichten uit de vergetelheid te laten rijzen.

Ook de bloemlezing van Staring (1884) binnen het *Panthéon* was voornamelijk bedoeld om Staring als dichter weer onder de aandacht te brengen. Zo schrijft Stellwagen in het voorwoord: ‘Er is geen twijfel aan: Starings Gedichten verdienen ieders aandacht, én om den dichter én om zijne poëzie.’¹⁶⁸ Bij het *Leven en de uitgelezen verzen* (1866) gaat het van Vloten vooral om de vroegere gedichten van Wolff-Bekker weer onder de aandacht te brengen, want ‘wat een schat van vernuft en gezonde en blijmoedige levensbeschouwing, van weldadige scherts en heilzamen ernst gaat daarmee [anders] niet voor hen [de lezers] te loor.’¹⁶⁹

Het feit dat deze dichters en werken uit de vergetelheid moesten raken, betekende dat ze niet erg populair waren. Roelants gaf dus niet slechts lukraak de populaire werken uit, zoals ook al deels besproken in het hoofdstuk over de samenstelling, maar had ook bepaalde ideeën met zijn *Panthéon*. Hij wilde onder andere impopulaire werken onder de aandacht brengen. *Reinaart de Vos* is om die reden in het Nieuwnederlands in het *Panthéon* uitgegeven. Het werd volgens tekstbezorger De Geyter niet meer gelezen wegens de verouderde taal. Om te voorkomen dat het negentiende-eeuwse publiek deze tekst geheel niet meer zou kennen, heeft hij het werk naar Nieuwnederlands vertaald. Het beter leesbaar maken van een tekst was ook het doel van de uitgave van Bredero's *Moortje* (1859). In het voorwoord staat namelijk dat A.C. Oudemans door Roelants was uitgenodigd ‘om de verouderde en duistere woorden, die in Bredero's *Moortje* voorkomen, op te helderen en te verklaren en tevens eene

¹⁶⁷ Van Vloten 1863, p. 5.

¹⁶⁸ Stellwagen 1884, p. VI.

¹⁶⁹ Van Vloten 1866, p. 1.

beschrijving van 's dichters leven samen te stellen.¹⁷⁰ Door de teksten beter leesbaar te maken, werd het werk toegankelijker, kwam er meer interesse in en raakten de werken niet in de vergetelheid.

Sommige *Panthéon*-delen werden puur voor het vermaak in de reeks uitgegeven. Hoofts *Warenar, en Schijnheilig* (1869) moet op deze wijze worden gelezen. Ook de gelegenheidsgedichten van E.A. Borger zijn niet zozeer om de kunstwaarde opgenomen, maar zijn voornamelijk bedoeld voor diegenen die liefde voor het werk van Borgers hebben opgevat: 'Moge hij al niet onder de dichters van den eersten rang gesteld worden- het hart, dat hem vereert, vraagt naar geen rang, maar heeft liefde voor hem, die zooveel heeft liefgehad.'¹⁷¹ Een ander doel dat al besproken is in de paragraaf over negentiende-eeuwse dichters en werken, is het opwekken van het nationalisme. Ondanks de vele kritiek op Helmers wegens zijn bombastische schrijfwijze, schrijft A. Stellwagen dat zijn *Hollandsche natie* (1883) toch een plek in het *Panthéon* verdient:

de Hollandsche natie [moet] toegankelijk (...) blijven voor allen, die kennis wenschen te nemen van de wijze, waarop de Nederlandsche muze ten dage der Fransche overheersching de vaderlandsliefde onderhield of trachtte te onderhouden.¹⁷²

Uit dit citaat blijkt dat het werk voornamelijk bedoel was om op een glorieuze tijd terug te kijken en hiermee het nationale gevoel op te wekken, iets wat Stellwagen van groot belang achtte.

De bloemlezing van de *Hollandsche spectator* (1853-1855) heeft als doel niet alleen ontspanning, maar heeft volgens de tekstbezorger ook praktisch nut. A.J. van der Aa heeft voor de samenstelling van de bloemlezing vooral de werken uitgezocht die voor het publiek nog van toepassing zijn, zodat het negentiende-eeuwse lezerspubliek hier heden ten dage nog iets aan kan hebben.¹⁷³ Ook het *Panthéon*-deel *Reinaart de Vos* (1874) is bedoeld als lering en dan voor diegenen die beweerden dat er in de middeleeuwen geen versbouw bestond.¹⁷⁴ De Geyter schrijft: 'Men ziet dat onze eenvoudige vaders veel beter de rijkdom onzer tale kenden en veel meer kunstsmaak bezaten dan wij.'¹⁷⁵ Hij geeft kritiek op Vondel, Bilderdijk en Tollens, die veel te eentonige verzen schreven.¹⁷⁶ Vervolgens begint hij in de inleiding over een uitleg over epische versbouw.

¹⁷⁰ Oudemans Sr. 1859, p. I

¹⁷¹ Eekhof 1870, p. 17.

¹⁷² Stellwagen 1883, p. V.

¹⁷³ Van der Aa 1853, p. IV.

¹⁷⁴ De Geyter 1874, p. VIII.

¹⁷⁵ De Geyter 1874, p. XIV.

¹⁷⁶ De Geyter 1874, p. IX.

In de voorwoorden van verschillende *Panthéon*-delen worden dus verschillende doelen aangehaald: het onder de aandacht brengen van haast vergeten werken, vermaak, het opwekken van nationalisme, nut en lering. Dit zijn veel verschillende aspecten die wijzen op de grote diversiteit binnen het *Panthéon*. Het hele volk had beschikking over alle mogelijke soorten werken, uitgegeven door slechts één uitgever, binnen één reeks.

Overige toevoegingen

Naast de voorwoorden waarin de tekstbezorger informatie geeft over de negentiende-eeuwse uitgave, hebben de tekstbezorgers in sommige *Panthéon*-delen nog inhoudelijke elementen toegevoegd. Na het voorwoord volgt er vaak een levensschets van de auteur. Dit varieert van twee pagina's tot aan tientallen pagina's.

Het voorwoord van de bloemlezing van Vollenhove, inclusief de levensschets van de dichter, is maar liefst 29 pagina's lang. Deze lange levensschets was waarschijnlijk het gevolg van de onbekendheid van Vollenhove. Ook bij de bloemlezingen van Camphuysen, Revijs en Stalpaert van der Wiele wordt er waarschijnlijk om die reden veel aandacht besteed aan hun biografieën. Tekstbezorger Eekhof heeft een andere reden waarom hij zoveel aandacht besteedt aan de levensschets en achtergrondinformatie van Borger in zijn *Dichterlijke Nalatenschap* (1870). Borger schrijft namelijk veel gelegenheidsdichten en om achttiende-eeuwse gelegenheidsgedichten voor het negentiende-eeuwse publiek toegankelijk te maken, is de achttiende-eeuwse context nodig.¹⁷⁷

De vele levensschetsen in de *Panthéon*-delen laten zien dat men in de negentiende eeuw geïnteresseerd was in de auteur achter het werk. De levensschetsen waren daarbij ideaal voor leken op het gebied van de Nederlandse letterkunde; zij konden de *Panthéon*-delen ter hand nemen zonder enige voorkennis te hoeven bezitten, omdat het deel zelf hun de mogelijkheid gaf zich in te lezen. Daarnaast waren deze levensschetsen waarschijnlijk ook goed te gebruiken in het literatuuronderwijs. Leerlingen konden zo eerst informatie opdoen over de dichter, alvorens ze meer van zijn werk lazen.

Reinaart de Vos (1874) kreeg een uitzonderlijk studiegericht karakter, aangezien De Geyter een aantal bladzijden toevoegde over Middelnederlandse versbouw, waarin hij uitleg geeft over het middeleeuwse metrum en hoe deze dichters wisten goede verzen te schrijven. Deze stof gaat dus niet slechts over *Reinaart de Vos*, maar gaat meer algemeen over middeleeuwse verzen, waardoor ook dit werkje in het literatuuronderwijs van pas kon komen. In dit werk staat daarnaast een woord over de ontstaansgeschiedenis. Omdat dit middeleeuwse

¹⁷⁷ Eekhof 1870, p. 1.

werk door zijn mondelinge overlevering veel versies kent, is het beschrijven hiervan van belang. In *Warenar, en Schijnheilig* (1869) staat, naast een voorwoord, vooraf aan beide blijspelen ook een korte samenvatting en een stukje over de totstandkoming van de werken. Deze totstandkoming draagt opnieuw bij aan de kennis van de literatuurgeschiedenis.

5.2.4.3. Mate van bewerking

Voorwoorden, levensschetsen en overige informatie vooraf aan de werkelijke tekst, ook wel parateksten genoemd, heb ik nu behandeld. Maar wat deden tekstbezorgers met de tekst zelf? Om precies te weten in hoeverre ze bepaalde teksten aanpasten, is er vergelijkend onderzoek nodig. De door Roelants gebruikte edities moeten dan vergeleken worden met de *Panthéon*-delen. Voor mijn onderzoek is dit onnodig en tijdrovend werk, maar een snelle blik op de bewerking kan antwoord geven op de vraag hoeveel werk de tekstbezorgers aan de delen hadden en wat de functie van deze bewerking was. Informatie over eventuele aanpassingen en bewerkingen heb ik gezocht in de verantwoordingen in de voorwoorden en gehaald uit duidelijke voetnoten of andere aantekeningen rondom de tekst. Wetende, dat ik hierdoor misschien een aantal interessante aanpassingen, weglatingen of toevoegingen mis.

Weinig tot geen bewerking

Ten eerste kan er niet vanuit worden gegaan dat als er in de voorwoorden niets vermeld staat over eventuele aanpassingen, deze aanpassingen er ook niet zijn. Aangezien er in de eerste jaren van het *Panthéon* geen voorwoorden verschenen, vond Roelants het waarschijnlijk niet nodig zijn eventuele aanpassingen te verantwoorden. Van een paar *Panthéon*-delen wordt in het voorwoord duidelijk dat zij geen aanpassingen hebben ondergaan, dit zijn, zonder vergelijkend onderzoek, dan ook de enige delen waarvan nu met zekerheid gezegd kan worden dat ze niet bewerkt zijn. De tekstbezorgers noemen verschillende redenen om de tekst niet aan te passen. Zo schrijft van Vloten in het voorwoord van *Willem de Eerste* (1864) dat hij gemeend heeft het werk om de oorspronkelijke kleur onveranderd te moeten laten. Hij heeft daarom niets gecorrigeerd aan de spelling, ook al noemt hij deze ‘wansmakelijk’ en ‘ongerijmd’.¹⁷⁸ In de paragraaf over achttiende-eeuwse dichters en werken kwam de negentiende-eeuwse kritiek op Van Harens schrijfstijl al ter sprake. Waarschijnlijk achtte Van Vloten de verantwoording van het niet aanpassen nodig, om verdere kritiek hierover te voorkomen. Hij geeft de rederijders, voor wie het werkje bedoeld was, zelfs nog als optie de

¹⁷⁸ Van Vloten 1864, p. VII.

tekst in hun toneelstuk waar nodig aan te passen.

Ook bij Helmers' *Hollandsche natie* (1883) is de spelling onveranderd gelaten, ondanks de kritiek op zijn bombastische schrijfwijze (zie paragraaf 5.2.2.2.), omdat deze volgens tekstbezorger Stellwagen: 'bij den inhoud van 't stuk behoort, en ten anderen, omdat het verschil met de hedendaagsche te gering is, [...] om een ernstig bezwaar voor welken lezer ook te zijn.'¹⁷⁹ Wegens de kritiek op de schrijfstijl van beide delen, valt te verklaren dat er in beide voorwoorden wordt uitgelegd waarom de tekstbezorgers niets hebben aangepast. Het blijft echter vreemd dat ze ondanks de kritiek niets hebben aangepast. 'Het behouden van de oorspronkelijke kleur' en 'het hoort bij de inhoud van het stuk' lijken in dit geval wat zwakke argumenten om te verbloemen dat de tekstbezorgers geen tijd, zin of geld hadden om iets aan te passen aan de uitgaven.

Uit de voorwoorden van Borgers *Dichterlijke Nalatenschap* (1870) en *De gouden bruiloft* (1876) blijkt dat de betreffende *Panthéon*-delen exacte kopieën zijn van een eerder, buiten het *Panthéon*, uitgegeven editie. In het voorwoord van Borgers *Dichterlijke Nalatenschap* staat namelijk de volgende zin: 'Nu er in 1868 een zesde druk van Borger's Dichterlijke Nalatenschap verschijnt, zijn er 48 jaren sedert 's mans verscheiden verlopen.'¹⁸⁰ In 1868 gaf Roelants Borgers *Dichterlijke Nalatenschap* al buiten het *Panthéon* uit, twee jaar later dan ook in het *Panthéon*, maar vergeet hierin zelfs het jaartal te veranderen. Het lijkt daarom een exacte overname van de twee jaar eerder uitgegeven editie, al is dit natuurlijk niet met zekerheid te zeggen. Hetzelfde verhaal lijkt te gelden voor Messcherts *De gouden bruiloft*. Het voorwoord is van een dan al overleden auteur, Hendrik Tollens, waaruit blijkt dat deze uitgave ook overgenomen is van een eerder uitgegeven editie. Tollens schrijft in het voorwoord: 'men ontvangt dit gedicht letterlijk, zoo als het door onzen ontslapen vriend vervaardigd en uitgegeven is.'¹⁸¹ Volgens hem zouden aanpassingen 'den ongekunstelden, lossen en natuurlijken toon meer nadeel dan voordeel [...] aangebragt hebben.'¹⁸² Als de overgenomen editie geen aanpassingen in de oorspronkelijke tekst bevatte en het voorwoord met de verantwoording hiervan overgenomen wordt, lijkt het gerechtvaardigd te zeggen dat in de *Panthéon*-uitgave ook geen aanpassingen aan de tekst zijn gedaan.

Een opmerkelijk gegeven is het ontbreken van enige aantekeningen in *Reinaart de Vos* (1874). Volgens de Geyter is er geen bewerking zo goed als de originele Reinaartsage, die door zijn verouderde taal nog maar weinig gelezen wordt. Daarom heeft hij ervoor gekozen

¹⁷⁹ Stellwagen 1883, p. V.

¹⁸⁰ Eekhof 1870, p. 17.

¹⁸¹ Tollens 1876, p. 5.

¹⁸² Tollens 1876, p. 5.

het werk binnen het *Panthéon* naar het Nieuwnederlands te vertalen.¹⁸³ De toegankelijkheid weegt zwaarder dan de schoonheid van het originele werk. Bij de eigenlijke tekst ontbreekt echter enige aantekening of verantwoording van gebruikte woorden of gebruikte edities. Vooral in vergelijking met latere middeleeuwse vertalingen, bijvoorbeeld die in het *Panthéon* zelf onder W.J. Thieme & Cie, valt het ontbreken van deze aantekeningen op. Wellicht heeft de Geyter het met het oog op zijn publiek niet nodig gevonden om een wetenschappelijk verantwoorde uitgave te maken met voetnoten/aantekeningen.

Tot slot wordt het in sommige *Panthéon*-delen duidelijk dat bepaalde fouten zijn verbeterd. Zo staat er aan het begin van *Krekelzangen* (1853): ‘De bedoelde drukfouten zijn in deze uitgaaf verbeterd.’¹⁸⁴ Aan het eind van *Losse prozastukken en brieven* (1866) van Wolff-Bekker staat onder het kopje ‘Opgemerkte Drukfallen’, een aantal opgemerkte drukfouten, die daar verbeterd worden. Deze fouten komen niet alleen uit dit deel, maar ook uit het in hetzelfde jaar uitgekomen *Het leven en de uitgelezen verzen* van Wolff-Bekker.

Aantekeningen rondom de tekst

Uit bovenstaande paragraaf blijkt dat sommige tekstbezorgers expres niets bewerkten aan de originele tekst. Wat daarom wel veel gebeurde, was het plaatsen van aantekeningen rondom de tekst. Op deze manier werd er niets aan de originele tekst veranderd, maar konden er toch toelichtingen worden gegeven door de tekstbezorger. Zo hoefde een tekstbezorger bijvoorbeeld niet voor de negentiende eeuw onbekende woorden te gaan vervangen, maar kon er in voetnoten worden aangegeven wat bepaalde, bijvoorbeeld zeventiende-eeuwse woorden, betekenden. Veel voetnoten bevatten dan ook woordverklaringen. Naast woordverklaringen zijn het soms langere toelichtingen. Eekhof vond het bijvoorbeeld nodig, na een lange levensschets, om bij de gelegenheidsgedichten van Borger aantekeningen te maken ‘welke, na zoo lang tijdsverloop, tot betere kennis van personen, tijden en omstandigheden noodzakelijk voorkwamen.’¹⁸⁵ Ook Lesturgeon heeft in de bloemlezing van Vollenhove veel voetnoten met achtergrondinformatie toegevoegd, om op deze wijze zeventiende-eeuwse begrippen en omstandigheden uit te leggen.¹⁸⁶ Stellwagen heeft daarentegen juist weinig voetnoten geplaatst, omdat hij ervan uitgaat dat veel historische en geografische toespelingen in Helmers’ *Hollandsche natie* (1883) algemeen bekend zijn.¹⁸⁷ Uit deze gegevens blijkt dat Roelants en zijn tekstbezorgers bepaalde toelichtingen nodig achtten om de oude teksten voor

¹⁸³ De Geyter 1874, p. 8.

¹⁸⁴ Roelants (?) 1853, p. III.

¹⁸⁵ Eekhof 1870, p. 20.

¹⁸⁶ Lesturgeon 1866, p. 2.

¹⁸⁷ Stellwagen 1883, p. V.

het negentiende-eeuwse publiek begrijpelijk en toegankelijk te maken. Bij de meer contemporaine dichters, zoals Helmers, waren deze toelichtingen minder nodig.

Het ene deel werd dus meer voorzien van aantekeningen dan het andere deel. Dit kon ten eerste liggen aan de verschillende tekstbezorgers; de een maakte er nu eenmaal meer werk van dan de ander. Daarnaast speelde mee of het ging om een meer contemporaine dichter of een oudere, waarbij de laatste meer achtergrondinformatie behoefde. Verder blijkt dat in de beginjaren van het *Panthéon* weinig aandacht besteed werd aan aantekeningen. Het toevoegen van aantekeningen werd later belangrijker gevonden en daarom nam de hoeveelheid toe naarmate de reeks langer bestond. Als laatst had het doel van het betreffende deel invloed. Bij het 124 pagina's lange *Het Moortje* (1859) dat door Oudemans van 42 bladzijden aantekeningen voorzien was, omdat Roelants hem had verzocht om de verouderde en duistere woorden op te helderen en te verklaren¹⁸⁸, werd meer aandacht besteed aan de aantekeningen dan bijvoorbeeld Hoofts *Warenar, en schijnheiligh*, die vooral voor het vermaak in het *Panthéon* was opgenomen.¹⁸⁹

Bewerking van de tekst

Slechts in één onderzocht *Panthéon*-deel, met uitzondering van de verbeterde drukfouten in *Krekelzangen* (1853), heb ik zonder vergelijkend onderzoek een bewijs gevonden van bewerking in de tekst zelf. Het gaat om de nieuwe uitgave van *De Geusen* van Van Haren in 1875. In paragraaf 5.2.2.2. besprak ik dat Roelants in 1875 een herziene versie van *De Geusen* (1858) uitgaaf, vanwege de vele kritiek op dit eerste *Panthéon*-deel. In deze uitgave, met W. Eekhof als tekstbezorger, is de oorspronkelijke tekst aangepast aan de eisen van de negentiende eeuw. Zo schrijft Roelants in het voorwoord dat het werk moet worden 'schoongemaakt en opgepoetst', om in presentabelen toestand bij ons beschaafd publiek te kunnen worden binnengeleid.¹⁹⁰ Het werk is volgens hem beschaafd, verbeterd en verklaard.¹⁹¹ Ook in Eekhofs voorwoord, dat volgt op dat van Roelants, wordt duidelijk wat hij heeft bewerkt:

Zou een dichtstuk van zoo hooge waarde, dat in 1858 in het Klassiek, Letterkundig Panthéon werd opgenomen, nu daarvan in 1874 een nieuwe oplaag noodig was, na zulke oordeelvellingen, onveranderd herdrukt worden?- of moest het geen overweging verdienen een poging te wagen, om de met zoo veel recht gegispte gebreken van taal en uitdrukking te verbeteren en de verzen zoowel als de ophelderingen meer in

¹⁸⁸ Oudemans Sr. 1859, p. I

¹⁸⁹ Van Vloten 1869, p. V.

¹⁹⁰ Roelants 1875, p. VI.

¹⁹¹ Roelants 1875, p. VI.

overeenstemming te brengen met den smaak en de eischen van onzen leeftijd? De Geuzen verdienen een volksboek te zijn, ook voor het opkomend geslacht; (...).¹⁹²

Uit dit citaat blijkt dat Eekhoff de kritiek op de eerste uitgave van de *Geuzen* in het *Panthéon*, wegens de ‘gebreken van taal en uitdrukking’ dacht weg te nemen door het werk aan te passen aan de eisen van de tegenwoordige tijd.

5.2.4.4. Het *Panthéon* onder W.J. Thieme & Cie

Om het beeld van de bewerking onder Roelants binnen het *Panthéon* compleet te maken, is het van belang de verandering te aanschouwen die de delen ondervonden toen het *Panthéon* was overgenomen door uitgeverij W.J. Thieme & Cie.¹⁹³

Ten eerste is de bewerking van ieder *Panthéon*-deel vanaf dat moment ongeveer hetzelfde doordat W.J. Thieme & Cie een vaste redactie samenstelde voor de samenstelling en de bewerking van de delen. Zoals ik al besprak, waren er een aantal factoren waardoor de bewerking in de delen onder Roelants nogal van elkaar konden verschillen. Bij de redactie van het *Panthéon* onder W.J. Thieme & Cie lijkt de afspraak te zijn gemaakt dat elk werk en elke schrijver dezelfde bewerking moest ondergaan.

Hoe zien deze delen er dan uit? Ze beginnen allemaal met een uitgebreide inleiding. In deze inleiding zijn meestal een aantal vaste elementen aanwezig. Er wordt iets geschreven over de auteur, over het werk (zowel een samenvatting als de oorsprong ervan), over recensies, over eerdere edities en over de bewerking. Vooral de aandacht voor eerdere edities of versies van het werk valt op, omdat dit bij de *Panthéon*-delen onder Roelants nauwelijks tot niet gebeurde. Daarnaast wordt er in de inleiding indien nodig nog verdere informatie gegeven. Zo staat er in het voorwoord van *Jephta of offerbelofte* (1895) van Vondel uitleg over Aristoteles’ *Ars Poetica* en de Bijbelse stof die van belang is om dit werk van Vondel te begrijpen.¹⁹⁴

Onder W.J. Thieme & Cie verschijnen vrij snel twee middeleeuwse werken, wat niet alleen interessant is omdat in veertig jaar tijd onder Roelants slechts één middeleeuws werk verscheen, maar ook omdat ze van zo’n andere aard zijn dan *Reinaart de Vos* (1874) die verscheen onder Roelants. In paragraaf 5.2.4.3. werd duidelijk dat De Geyter *Reinaart de Vos* in het modern Nederlands had vertaald, maar dat hij nergens in de tekst aangaf welke edities hij hiervoor gebruikte en welke keuzes hij hierin moest maken. In zowel *Borchgravinne van*

¹⁹² Eekhoff 1875, in het voorwoord.

¹⁹³ Voor deze paragraaf heb ik de delen onder W.J. Thieme & Cie bekeken tot en met het jaar 1900.

¹⁹⁴ Kaakebeen 1895, p. X.

Vergi (1892) als *Karel ende Elegast* (1893) wordt er door de tekstbezorgers juist veel aandacht besteed aan de gebruikte edities. Bij beide werken staan aantekeningen achterin die nog langer zijn dan de teksten zelf. Hierin worden bijvoorbeeld edities met elkaar vergeleken en wordt er duidelijk verantwoord waarom er gekozen is voor specifieke vertalingen. Niet alleen de middeleeuwse werken onder W.J. Thieme & Cie bevatten in de aantekeningen veel informatie over vorige versies. Ik vond dit terug in alle onderzochte delen onder W.J. Thieme & Cie.

De delen onder W.J. Thieme & Cie waren veel meer gefocust op waar de tekst vandaan kwam en op de verantwoording van aanpassingen en keuzes die de redactie daarin maakte. Daarnaast kregen zij dankzij de vaste redactie een systematisch uiterlijk. Dit maakte de delen alleen maar geschikter voor het onderwijs: de leraren wisten precies wat zij hun leerlingen voorschotelden en de leerlingen konden zo op een systematische manier kennis opdoen van de Nederlandse letterkunde.

5.2.5. Conclusie

De negentiende-eeuwse parateksten van de *Panthéon*-delen helpen niet alleen in deze tijd om de functie van de klassieke werken in de negentiende eeuw te begrijpen, maar waren ook essentieel voor het negentiende-eeuwse publiek. Zonder een enkele paratekst zou het een heruitgegeven oud werk zijn, waardoor, op de liefhebbers na, niemand in de negentiende eeuw ernaar zou om kijken. De parateksten geven betekenis aan het werk. Het uiterlijk van de delen geeft aan dat het tot een negentiende-eeuwse (klassieke)reeks behoort, de samenstelling duidt de werken aan die tot de klassieke worden gerekend, de vorm geeft aan in welke context de teksten gelezen moeten worden en uit de bewerking wordt onder andere duidelijk waarvoor het deel bedoeld is. Aan de hand van onderzoek naar deze vier parateksten, kan ik uitspraken doen over het succes van het *Panthéon*, dat naar mijn mening ligt in de herkenbaarheid van het uiterlijk van de delen en de verscheidenheid in inhoud. Tot slot doe ik een aantal concluderende uitspraken over de samenstelling van de reeks, waarbij ik antwoord geef op de vraag in hoeverre Roelants klassieke werken en auteurs uitgaf in het *Panthéon* en kan ik kort ingaan op de canoniserende werking van het *Panthéon*.

Herkenbaarheid

Een belangrijk aspect van het *Panthéon* is zijn uiterlijke herkenbaarheid. Het uniforme uiterlijk van de *Panthéon*-delen droeg niet alleen bij aan de betaalbaarheid van de delen, maar

maakte de delen ook herkenbaar voor het publiek. Klanten konden in de boekhandels de *Panthéon*-delen waarschijnlijk meteen herkennen aan hun omslag en formaat. Deze herkenbaarheid en de voortdurende aankondiging van nieuwe delen, zowel in lijsten op de omslag als in de voorwoorden van bepaalde delen, droegen vermoedelijk bij aan de goede verkoop. Klanten wisten op deze manier wat ze in het *Panthéon* konden verwachten en hadden ze eenmaal een deel gekocht dat beviel, dan waren andere delen makkelijk vindbaar.

Daarentegen konden de *Panthéon*-delen inhoudelijk flink van elkaar verschillen. In de samenstelling waren zowel populaire als minder populaire, bekende als onbekende en goede en minder goede auteurs en werken opgenomen. Zoals ik besprak in paragraaf 5.2.4.3. was er daarnaast verscheidenheid in de mate van bewerking binnen de delen, omdat binnen het *Panthéon* delen verschillende doelen hadden en er veel verschillende tekstbezorgers aan te pas kwamen. Onder W.J. Thieme & Cie krijgen de *Panthéon*-delen ook inhoudelijk een meer uniform karakter. De vaste redactie bewerkte de teksten volgens een vast stramien en het *Panthéon* kreeg als hoofddoel delen voor het onderwijs en de wetenschap aan te leveren.

Verscheidenheid

De verscheidenheid op inhoudelijk gebied bracht ook voordelen met zich mee. Het betekende dat er voor ieder wat wils was en dus was het *Panthéon* voor een groot publiek toegankelijk. Naar mijn mening is het niet hebben van een vaste redactie voor het *Panthéon* een redding geweest. In veertig jaar tijd is het moeilijk om met een vast stramien, bedacht in 1852, niet uit de mode te raken. Het losse karakter heeft het *Panthéon* veertig jaar lang succesvol gemaakt, omdat het zich, zonder grote aanpassingen in de doelstelling, kon mee bewegen met de tijd. Door de grote verscheidenheid, en het vaak achterwege laten van de specifieke doelen en/of doelgroepen van de delen merkte het publiek waarschijnlijk niets van deze kleine aanpassingen die Roelants wel degelijk geleidelijk heeft gedaan.

Canoniserende werking

In het *Panthéon* komen auteurs terug die ook in deze tijd in de Nederlandse canon behoren. Mijn onderzoek wees uit dat bijvoorbeeld De Grote Vijf ook in de negentiende eeuw al als klassieken werden gezien. Toch hebben veel *Panthéon*-auteurs het niet gered tot onze canon. Dit komt vermoedelijk doordat deze auteurs in de negentiende eeuw ook al niet tot het 21e-eeuwse begrip ‘klassiek’ behoorden. Roelants maakte gebruik van de door Kuitert beschreven mogelijkheid om onbekende, impopulaire en minder goede werken mee te laten liften met de opwaarderende betekenis van het begrip ‘klassiek’. Door een blik op de samenwerking blijkt dat het Roelants’ doel helemaal niet was om slechts klassieke werken uit te geven. Zijn doel

was iedereen wat wils te geven, waaronder klassieke, maar ook niet-klassieke werken.

Een hoofddoel van het *Panthéon* was daarnaast het opwekken van een nationaal gevoel bij het negentiende-eeuwse publiek. Dat Roelants hiervoor koos was niet zo verwonderlijk. De negentiende eeuw wordt ook wel de eeuw van het nationalisme genoemd en *Panthéon*-delen die bijdroegen aan het opwekken van dit nationale gevoel verkochten waarschijnlijk goed. Toch zou het goed kunnen dat in de negentiende eeuw dit soort nationale werken, ondanks soms hun gebreken, als ‘klassiek’ werden beschouwd. Dat latere eeuwen deze werken vervolgens niet opnemen in hun canon, komt door een verandering in gedachtegoed en de vermindering van het nationalisme. Elke tijd kent op deze manier zijn eigen klassieken.

5.3. Receptie

In dit hoofdstuk volgt het laatste uitgangspunt: de receptie van het *Panthéon*. De vraag luidt: Hoe werd het *Panthéon* besproken in negentiende-eeuwse recensies? Er zijn recensies die het *Panthéon* als reeks in zijn geheel bespreken en recensies die over losse *Panthéon*-delen gaan. In de eerste paragraaf bespreek ik de recensies die gaan over de gehele onderneming, waarbij ik de uitspraken van recensenten geordend heb in categorieën. In de daaropvolgende paragraaf komt de ontvangst van de losse delen aan bod, die ik bespreek aan de hand van hun focus: de onzedelijkheid van het werk, of de tekstbewerking van een deel.

5.3.1. *Panthéon* in het algemeen

In de onderzochte recensies wordt gesproken over de waarde van de klassieke schrijvers en werken die in de reeks voorkomen, over de prijs en het formaat van de deeltjes, over het beoogde publiek van de reeks en over de uitgevers die zich durven te wagen aan een dergelijk grote onderneming. In deze paragraaf heb ik de uitspraken van de recensenten geordend op bovengenoemde categorieën.

5.3.1.1. Klassieke schrijvers en werken

Over de samenstelling van het *Panthéon* zijn de recensies in de beginjaren lovend. Zo wordt er over de delen gesproken als: ‘de beste voortbrengselen onzer literatuur’¹⁹⁵, ‘werken onzer eerste dichters en prozaschrijvers’¹⁹⁶, ‘meest degelijke voortbrengselen onzer letterkunde’¹⁹⁷, ‘dergelijke gewrochten’¹⁹⁸, en ‘zoveel schoons en belangrijks uit onze letterkunde.’¹⁹⁹

Opvallend aan deze uitspraken is dat het hier gaat om recensies uit 1854. Hoewel het *Panthéon* dan pas twee jaar bestaat, wordt het de reeks met de beste voortbrengselen uit de Nederlandse literatuur genoemd, zonder dat de recensenten weten wat er nog komen gaat. De recensenten lijken hiermee de grootse woorden van Roelants, zowel in de prospectus als in de advertenties, over te nemen.

Naast lovende woorden over de samenstelling van het *Panthéon*, klinkt er ook een negatief geluid in de beginfase van de reeks, in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*. Hoe

¹⁹⁵ In: *De Tijdspiegel* (1854) I, p. 378.

¹⁹⁶ In: *De Tijdspiegel* (1854) I, p. 378.

¹⁹⁷ In: *De Gids* (1854) II, p. 504.

¹⁹⁸ In: *De Gids* (1854) II, p. 504.

¹⁹⁹ In: *De Gids* (1854) II, p. 504.

jammer de recensent het ook vindt dat de Nederlandse klassieken nauwelijks vertegenwoordigd zijn op de Parijse Wereldtentoonstelling, hij meent dat het maar goed is dat hier niet meer reeksen zoals het *Panthéon* verschijnen. Anders was het gebrek aan echt goede klassieke Nederlandse meesterstukken nog meer gaan opvallen. Echte klassieke werken zoals die van de Fransen en Engelsen hebben de Nederlanders nog niet, maar volgens de recensent is er een goede klassiekenreeks op komst: de *Buitenlandsche Klassieken* van Kruseman. Deze reeks verschijnt in hetzelfde jaar als het *Panthéon*. Hij spoort uitgevers aan om in de voetsporen van Kruseman te treden en ook eens voor ‘de Nederlandsche Letterkunde eene nette, beknopte uitgaaf harer klassieke Schrijvers, zoo van ’t voorleden als van ’t heden’ te verschaffen.²⁰⁰ Waarom de recensent het *Panthéon* geen goede klassiekenreeks vindt, wordt niet duidelijk.

Kruseman schrijft dertig jaar later dat de *Panthéon*-delen juist een reden waren voor het Nederlandse volk om trots te mogen zijn op hun land. Volgens Kruseman was het uitgeven van het *Panthéon* een nationale daad, die moest zorgen voor nationale fierheid.²⁰¹ Ook droeg het *Panthéon* volgens hem bij aan de ontwikkeling van het volk.

In een recensie in *Nieuwsblad* uit 1855 wordt de tijdloosheid van de klassieke werken in het *Panthéon* genoemd:

[...]al te gader uitingen van de letterkunde eens volks, die gelijk Bakhuizen zei, voor ons leven zal ‘zoo lang van de Doelentorentjes onzer Doelens het smalle vergulde vaantje wappert; zoo lang in onze kunstverzamelingen de Jan Steens en Ostades, ondanks al onze *pruderie*, eene taal tot ons spreken, waarvoor onze ooren nog niet ten eenenmale zijn verdoofd.’²⁰²

De recensent heeft de vergelijking in het weergegeven citaat overgenomen van Bakhuizen van den Brink, die het schreef in 1843 over een uitgave van Hoofts *Warenar*. Bakhuizen ergerde zich aan de wijze waarop De Vries slechts de woorden verklaarde, en het werk verder als ‘dood’ beschouwde.²⁰³ Volgens Bakhuizen zullen de blijspelen en de blijspeldichters juist voor altijd in ons voortleven en valt er dus meer uit de tekst te halen dan slechts woordverklaringen. Dit ‘voor altijd voortleven’ geldt volgens de recensent in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* ook voor de *Panthéon*-delen.

Het tekort aan (goedkope) klassiekenreeksen maakte dat de recensenten de komst van het *Panthéon* toejuichten. Op deze wijze kon het grote publiek toegang krijgen tot de

²⁰⁰ In: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* (1855), p. 6.

²⁰¹ Kruseman 1887, p. 652.

²⁰² In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* (8 januari 1870), p. 11.

²⁰³ Bakhuizen 1843, p. 555.

klassieken. Een recensent juicht in *De Banier* de goedkope *Panthéon*-uitgave van Beets' dichtwerken toe, omdat 'de vroegere, in drie fraai gebonden deelen' meer dan f. 25,- kostten en dus slechts voor weinigen toegankelijk waren.²⁰⁴ Dankzij deze reeks kon men nu kennis maken met de oudere letterkunde waar zij tot dan toe een gesloten boek was geweest.²⁰⁵ *De Gids* heeft het zelfs over het vervullen van 'zoo lang gekoesterde wenschen', door de Nederlandse letterkunde 'als uit den doodsluimer op te wekken.'²⁰⁶ De klassieke werken bevatten namelijk veel meer moois en schoons dan de eigentijdse, met name Franse, werken.²⁰⁷

5.3.1.2. Formaat en prijs

Vrijwel in elke recensie komt de goedkope prijs per *Panthéon*-deel aan bod: 'Voor den geringen prijs van 30 cents per deeltje'²⁰⁸, 'voor een bijna niet noemenswaardige som'²⁰⁹, 'slechts 30 cents per deeltje kost'²¹⁰, 'tot geringen prijs verkrijgbaar stelt'²¹¹, 'in een goedkoope uitgaaf'²¹², 'ieder deeltje kost maar 30 cents'²¹³ en 'veel goede, goedkoope literatuur.'²¹⁴ In hoofdstuk 5.1. was te lezen hoe hierop vanuit de boekhandelaren kritiek kwam.²¹⁵ In de recensies wordt de prijs van de reeks daarentegen gezien als zeer positief, vooral omdat 'iedereen' ze op deze manier kon aanschaffen. In *De Tijdspiegel* staat hierover het volgende:

De onderneming, die, zoo wij vernemen, goed slaagt, verdient dien goeden uitslag ten volle. Voor een bijna niet noemenswaardige som kan men dus kennis maken met een aantal werken onzer eerste dichters en prozaschrijvers, die men zich anders voor het dubbel der guldens, in vergelijking van de stuivers die nu ieder deeltje kost, nauwelijks kon aanschaffen, en zeker is voor huisgezinnen en gymnasieën eene uitgave als deze eene groote aanwinst te heeten. Niet ieder toch is in staat zich al de werken der koryfeeën onzer letterkunde aan te schaffen, en hoe menigeen zag er verlangend en gretig uit naar eene gelegenheid als de hier aangebodene, om zijne boekerij uit te breiden, maar hetwelk hij niet vermogt om het veto zijner beurs.²¹⁶

²⁰⁴ In: *De Banier* (1879), p. 313-314.

²⁰⁵ Kruseman 1887, p. 652.

²⁰⁶ In: *De Gids* (1854) II, p. 504.

²⁰⁷ In: *Rotterdamsche Courant*, 9 maart 1852.

²⁰⁸ In: *De Tijdspiegel* (1854) I, p. 378.

²⁰⁹ In: *De Tijdspiegel* (1854) I, p. 378.

²¹⁰ In: *Rotterdamsche Courant*, 9 maart 1852.

²¹¹ In: *De Gids* (1854) II, p. 504.

²¹² In: *De Banier* (1879), p. 313-314.

²¹³ In: *De Wekker*, 15 juli 1893.

²¹⁴ In: *Algemeen Handelsblad*, 16 september 1899.

²¹⁵ In de paragraaf 5.1.2.1. Adverteren in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*.

²¹⁶ In: *De Tijdspiegel* (1854) I, p. 378.

Uit dit citaat blijkt de behoefte aan goedkope klassieke werken, die ook in de vorige paragraaf al aan bod kwam. De klassieken waren nu betaalbaar voor iedereen, en verdienden het ook in ieders bezit te zijn.²¹⁷

Lynceus meent in *Soerabaijasch Handelsblad* dat échte liefhebbers van de Nederlandse klassieken genoeg geld en moeite over zouden moeten hebben voor handschriften van onze klassieke schrijvers, maar schrijft: ‘als het heilig vuur der oudheidsmin niet bij u laait, dan leest ge veel makkelijker ’t gedrukte in Roelants’ Schellingsboekje dan ’t geschrevene, waarvoor de mensen wie weet hoeveel geld hebben betaald.’²¹⁸ Roelants’ goedkope boekjes waren een makkelijke manier om iets van de klassieke auteurs te verkrijgen, maar haalden het niet bij de duurdere uitgaven. De echte liefhebber ging volgens hem op zoek naar de ‘oude, gele maffe handschriften’ van een beroemdheid in plaats van bewerkte uitgaven waarin de oudheid van het werk niet voelbaar is. Als voorbeeld geeft hij de werken van Elisabeth Wolff-Bekker:

We hebben allemaal de brieven gelezen van Elisabeth Wolff-Bekker, die Van Vloten deed verschijnen in het Klassiek, Letterkundig Pantheon van Roelants. Maar, lees nu eens zoo’n zelfden brief in ’t manuscript en zie, neen, voel in je ruggenmerg wat een verschil dat is.²¹⁹

Roelants zorgde ervoor dat al deze werken zonder hun eigen geschiedenis in een zelfde, modern formaat werden gedrukt, waardoor de werken naar Lynceus’ mening niet meer echt aandedden.

In meer recensies wordt het formaat van de *Panthéon*-deeltjes ‘modern’ genoemd, maar dan met name in de positieve zin: ‘compres - maar toch niet te compres en echter op goed papier goed gedrukte bladzijden’²²⁰, ‘dewijl het door compressen druk en vorm (zak-formaat) zich zeer aanbeveelt’²²¹ en ‘fraaijen vorm.’²²² Z. geeft in *De Banier* heel duidelijk de voorkeur aan de *Panthéon*-uitgaven boven de dure ‘prachuitgaven’:

Men komt er niet toe ze elk oogenblik ter hand te nemen, als men bij ’t omslaan van elke bladzijde er stevig den vinger op moet drukken, omdat ze anders, door haar eigene zwaarte en den stevigen band, onmiddellijk de vorige plaats weder inneemt; en het bederft het genot der lezing, als men telkens beducht moet zijn het fijne, gesatineerde papier te bezoedelen. Leve daarom de *Panthéon*-uitgaven! Die men, als zij stuk gelezen zijn, voor weinig geld kan vervangen; al is hun kleine druk dan ook, in

²¹⁷ In: *Rotterdamsche Courant*, 9 maart 1852.

²¹⁸ Lynceus 1895, p. 2.

²¹⁹ Lynceus 1895, p. 2.

²²⁰ In: *De Tijdspiegel* (1854) I, p. 378.

²²¹ In: *Rotterdamsche Courant*, 9 maart 1852.

²²² In: *De Gids* (1854) II, p. 504.

den tegenwoordigen brillentijd, niet boven alle bedenking verheven Prachtnutgaven zijn als de zwarte rok, die men bij plechtige gelegenheden aantrekt, maar die ons toch nooit recht aangenaam en gemakkelijk zit; daarnaast is echter noodig een luchtig, prettig costuum, waarin men door Bosch en wei kan zweeven en waarmeê men aan een tak kan blijven hangen, zonder dat de kleêmakersrekening er onrustbarend door verhoogd wordt.²²³

In vergelijking met het buitenland waren we er met het *Panthéon* echter nog niet, volgens een recensent in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*. Hoe beknopt en sierlijk de deeltjes van het *Panthéon* ook waren uitgevoerd; een zodanig gemakkelijk en aangenaam formaat voor zo'n betrekkelijk lage prijs als de Engelse en Franse klassieke werken was het nog niet.²²⁴

5.3.1.3. Publiek

Recensenten zien verschillende soorten publiek voor de reeks. De *Rotterdamsche Courant* benadrukt dat iedereen de boekjes kon betalen.²²⁵ Maar diegenen die baat bij de serie hadden, waren toch vooral de gezinnen en gymnasia.²²⁶ Gezinnen, omdat ze weinig te besteden hadden en gymnasia, omdat zij een grote hoeveelheid delen nodig hadden. De *Gids* noemt hun eigen 'beschaafde publiek' als potentiële koper.²²⁷ In het *Algemeen Handelsblad* staat dat de uitgever van het *Panthéon* 'de bibliotheek van een bescheiden verzamelaar met veel goede, goedkoope literatuur' verrijkt.²²⁸ Een échte verzamelaar met geld, lijkt de recensent te zeggen, zal deze boekjes niet in de kast hebben. Dit lijkt overeen te komen met Lynceus' uitspraak over de échte liefhebber van de klassieken.²²⁹

In *De Wekker* wordt het *Panthéon* gewaardeerd als studiemateriaal, geschikt voor de studie naar de Nederlandse letterkunde.²³⁰ Ook wordt het *Panthéon* geroemd omdat het aan de scholen gelegenheid bood de Nederlandse letterkunde reeds aan jonge lieden in handen te geven.²³¹ Vanaf de overname van W.J. Thieme & Cie wordt in de recensies vooral aandacht besteed aan het nut van de boekjes voor de scholen. Hoewel 'menig beoefenaar der Ned. Literatuur dikwijls baat gevonden heeft en nog vindt bij Roelants',²³² is door de veranderende wetenschap de *Panthéon*-reeks niet meer bruikbaar voor de studie van de Nederlandse

²²³ In: *De Banier* (1879), p. 313-314.

²²⁴ In: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* (1855), p. 6.

²²⁵ In: *Rotterdamsche Courant*, 9 maart 1852.

²²⁶ In: *De Tijdspiegel* (1854) I, p. 378.

²²⁷ In: *De Gids* (1854) II, p. 504.

²²⁸ In: *Algemeen Handelsblad*, 16 september 1899.

²²⁹ Lynceus 1895, p. 2.

²³⁰ In: *De Wekker*, 15 juli 1893.

²³¹ Kruseman 1887, p. 652.

²³² In: *Algemeen Handelsblad*, 12 juni 1892.

letterkunde. W.J. Thieme & Cie speelde op deze veranderende wetenschap in en voegde grote inleidingen en aantekeningen toe aan de werken. De recensies signaleerden deze ontwikkeling, waardoor het *Panthéon* meer dan ooit als een studiereeks werd beschouwd. Zo werd er geschreven over het eerste vijftal nummers dat onder W.J. Thieme & Cie werd uitgegeven:

alle voorzien van inleiding en aantekeningen, zal ieder voorzeker de overtuiging schenken, dat hun streven in de eerste plaats gericht was op een zuiveren tekst, op een flinke inleiding en op duidelijke, verklarende aantekeningen. De namen der vakmannen, die reeds nu bereidwillig de taak op zich nemen om het *Panthéon* zooveel mogelijk gelijken tred te doen houden met de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek, zijn ten waarborg, dat niet met overhaasting is te werk gegaan.²³³

In dit citaat lijkt indirecte kritiek aanwezig op Roelants' *Panthéon*-delen in vergelijking met die van Thieme & Cie. Roelants deeltjes hadden nauwelijks een inleiding en verklarende aantekeningen en werden overhaast gedrukt, zo lijkt de recensent te stellen.

In het onderwijsblad *De Wekker* spreekt de recensent positief over het *Panthéon* onder Roelants: 'Deze uitgave heeft, bijzonder ook den onderwijzers, al jaren lang groote diensten bewezen bij hunnen letterkundige studiën.'²³⁴ Uitgever Thieme & Cie gaat op de goede weg voort.

5.3.1.4. Lof voor de uitgever

Omdat het uitgeven van een klassiekenreeks een grote onderneming was, ontving Roelants veel lof. Om hem bij te staan werd er in *De Tijdspiegel* opgeroepen tot het kopen van de deeltjes. Want ook al probeerde Roelants het drukken en uitgeven van de deeltjes zo goedkoop mogelijk te houden, deze onderneming bleef, vooral met een zodanig grote afzet, prijzig. Ook *De Gids* verwachtte steun van de tijdgenoot aan Roelants:

Wij houden er ons van overtuigd, dat de tijdgenoot, bij kennismaking met hetgeen de Heer Roelants gegeven heeft, hem bij de krachtige ondersteuning niet zal onthouden, die hij voorzeker bij eene dergelijke uitgave dringend behoeft.²³⁵

De recensent kan hier zowel bedoeld hebben op het publiek dat de werken moet kopen, als op eventuele letterkundigen die hem konden bijstaan in de samenstelling en bewerkingen van de deeltjes. Naast de lof voor het verzetten van het vele werk, krijgt de uitgave van een

²³³ In: *Algemeen Handelsblad*, 12 juni 1892.

²³⁴ In: *De Wekker*, 15 juli 1893.

²³⁵ In: *De Gids* (1854) II, p. 504.

klassiekenreeks veel eer omdat het een echte vaderlandse onderneming is.²³⁶

Lof komt dan ook de uitgever toe, die een zodanig onderneming is begonnen. Er wordt gesproken over ‘de wakkere Roelants’²³⁷, wie ‘hooge lof’ toe komt.²³⁸ Kruseman somt de uitgaven op waarmee Roelants de meeste eer behaalde. En naast ‘*Vlotens Cats*, zijn *Volks-Encyclopedie*, zijn *Verzamelde werken* van Zscholkke, van de Bull, van Fred. Bremer, van Thackeray, van Erckmann-Chatrian, zijn *geïllustreerde editie* van Dickens, zijn uitgaaf van *Al de Leerredenen* van Van Oosterzee, zijn *Prachtbijbel*, zijn *Nieuw Testament* met platen van Bida’²³⁹ staat zijn *Klassiek, Letterkundig Panthéon*. Volgens hem behoeft het geen verdere aanwijzing dat Roelants behoort tot de voornaamste uitgevers en hij noemt vooral zijn *Panthéon* een meesterlijke greep.

Zoals vermeld in hoofdstuk 3 wordt in elk jubileumstuk over Roelants geschreven dat het *Panthéon* een van zijn voornaamste werken was: ‘Op ’t gebied van Nederlandsche Letterkunde staat zeker vooraan het Klassiek Letterkundig Panthéon, in 1852 aangevangen thans tot 120 deelen geklommen en welke nog steeds geregeld wordt vermeerderd en verbeterd.’²⁴⁰

5.3.2. Ontvangst losse *Panthéon*-delen

Kritiek op een *Panthéon*-deel is in de onderzochte recensies gericht op of de onzedelijkheid van een aantal passages in de betreffende tekst of op de bewerking die de tekst heeft ondergaan. In de eerste paragraaf komt de kritiek op de onzedelijkheid aan bod, die met name gericht is op het verkeerde gebruik van *Panthéon*-delen met onzedelijke passages. De tweede paragraaf gaat over de meningen wat betreft de bewerking van de delen, die in latere recensies steeds meer voorkomen.

5.3.2.1. Onzedelijkheid

In *De Tijd*, een katholieke krant, verscheen in 1869 kritiek op twee passages in het werk *Het leven en eenige uitgelezen gedichten van Mr. W. Bilderdijk* (zie bijlage 8.2.). Deze kritiek komt voort uit een katholiek opvoedkundig beginsel. Volgens de recensent zou het boek

²³⁶ In: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* (1855), p. 6.

²³⁷ In: *De Tijdspiegel* (1854) I, p. 378.

²³⁸ In: *De Gids* (1854) II, p. 504.

²³⁹ Kruseman 1887, p. 651-652.

²⁴⁰ In: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* (1886), p. 131.

wegens deze twee passages verboden moeten zijn op scholen. In de betreffende gedichten wordt ontucht zo aanlokkelijk voorgesteld dat de jeugd ernaar kan gaan verlangen:

Onzedigheid, vuiligheid, walgelijk ontucht, ingekleed in prachtigen versbouw en hartstochtelijke taal wordt der argelooze jeugd als ziedend gif toegediend, om die jonge harten van wellust te doortintelen!!!²⁴¹

De recensent meent dat de teksten die op scholen gelezen worden een voorbeeldfunctie moeten hebben. Wordt onzedigheid, vuiligheid en ontucht op zo'n mooie wijze gebracht zoals hier gebeurt, dan zullen de jongeren er niet door worden afgeschrikt. Met name de jongens van 13 tot 15 jaar zullen hierdoor schade oplopen. Dat nota bene Ten Berge, een leraar aan de Hogere Burgeschool in Breda, zich leent voor het samenstellen van een dergelijk werk kan de recensent niet begrijpen: 'Zóó schift een Leeraar onzer hoogere Burgerschool lektuur voor zijn kweekelingen.' Op de betreffende passages gaat de recensent niet inhoudelijk in, maar hij vraagt zich af welke Nederlandse katholieke zijn goedkeuring aan scholen kan geven die dit soort werken aan hun leerlingen laten lezen. De kritiek richt zich dus met name op Ten Berge, de samensteller van het werk. Het is zonde, volgens de recensent, dat hij bij de keuze uit zoveel 'schoons en heerlijks' wat Bilderdijk heeft geschreven, deze twee passages heeft gekozen. Over Bilderdijk wordt niet negatief gesproken.

In zowel *de Maasbode* als *De Tijd* verscheen in 1884 vergelijkbare kritiek op het *Panthéon*-deel *Warenar, en Schijnheilig*²⁴² met inleiding en aantekeningen van Van Vloten. Deze recensie kwam naar aanleiding van het lesprogramma aan de Rijks Hogere Burgerschool te Roermond voor het schooljaar 1884/1885. Volgens de recensent is dit werk allesbehalve geschikt voor jongeren van 16, 17 en 18 jaar. In *Warenar*, zegt hij, zou een mensonterende daad als een lichtzinnig vergrijp worden voorgesteld en *Schijnheilig* is een duivelse satire tegen de katholieke geestelijken, die worden voorgesteld als bedriegers en huichelaars. Er bestaat een grote kans dat de leerlingen de behandelde stof uit dit werk zullen gaan uitpluizen en onzedelijke vragen aan de leraren gaan stellen. Daarnaast leren zij platte uitdrukkingen die slechts thuishoren in de 'laagste achterbuurten' en die ze nooit in fatsoenlijke kringen zouden kunnen gebruiken. Waar hij echter het meest voor vreest is dat jongeren door zulke onkatholieke teksten 'rot' worden. Hij vraagt zich af of de taal die Hooft in zijn *Warenar* gebruikt nog wel geschikt is om 'ze nog in onze dagen aan jongelui als model

²⁴¹ In: *De Tijd*, 7 juni 1869.

²⁴² Het gaat hier waarschijnlijk om kritiek op een zoveelste druk, de eerste druk van dit werk verscheen namelijk al in 1869 in het *Panthéon*.

[...] in handen [te geven].²⁴³ Volgens hem heeft het toneelstuk wat betreft de taal en de inkleding grote verdiensten, ‘maar voor onzen tijd is het geenszins geschikt, en het nu nog als model te laten dienen voor taal en smaak is onzin.’²⁴⁴

De recensent in de *Haagsche Courant* van 13 april 1885 ziet de onzedelijkheid in *Het Moortje*²⁴⁵ juist als een goede lesstof om kennis te maken met de onbevangenheid in zeventiende-eeuwse literatuur. De originele tekst laat goed zien hoe er in de zeventiende eeuw werd omgegaan met de taal. Dichters uit die tijd noemden nu eenmaal alles gewoon bij naam. Ook onzedelijke passages zouden daarom volgens hem niet geschuwd moeten worden, want ook dit was in de zeventiende eeuw gewoon. Daarnaast viel er over de zedelijkheid in de negentiende eeuw ook nog wel te twisten: ‘ik geloof al stond de beschaving op een lager trap, dat de zedelijkheid tegenwoordig geen hoger peil aangeeft.’²⁴⁶ Zo is een passage, waarin Bredero ‘Euchauchum’ van Terestius heeft ‘nae-ghevolgt’²⁴⁷, geen zedelijke passage, maar in de huidige Franse stukken is de zedelijkheid volgens de recensent geen haar beter. De recensent ondersteunt daarom de keuze van Oudemans om geen correcties binnen de tekst aan te brengen. De opheldering van A.C. Oudemans Sr. van een ruim zeshonderdtal woorden en uitdrukkingen is volgens de recensent wel van groot belang, omdat vele termen en gezegden zo verouderd zijn dat men ze twee keer moet lezen om ze te kunnen begrijpen. De recensent is dus positief over het werk, in die zin dat het ons goed de zeventiende-eeuwse omgang met blijspelen laat zien. Grof taalgebruik en onzedelijkheden hoeven niet vermeden te worden. Hij wenst zelfs dat nog meer zeventiende-eeuwse blijspelen op deze wijze worden uitgegeven.

Ook de recensent in het *Nieuws van den dag* van 27 juni 1892 ziet de onzedelijkheid in *Spiegel der vaderlandsche kooplieden* van Pieter van Langendijk als een lering. Dankzij dit werk kon de negentiende-eeuwse lezer zien dat de zogenoemde dobbelhandel, het leven op te grote voet en kwade praktijken bij faillissementen niet alleen iets van de hedendaagse kooplieden was, maar ook in de achttiende eeuw al plaatsvonden. De recensent is erg lovend over dit blijspel en schrijft dat het tijd is, om na Hooft en Bredero, nu ook Langendijk eens op het toneel te brengen, en dan vooral zijn blijspel *Spiegel der vaderlandsche kooplieden*. Als de ‘uitwendige bijzonderheden’, zoals de kleding, het decor en de attributen, zouden worden aangepast aan de hedendaagse tijd, dan zou het negentiende-eeuwse publiek volgens de

²⁴³ In: *De Tijd + De Maasbode*, 11 en 13 november 1884.

²⁴⁴ In: *De Tijd + De Maasbode*, 11 en 13 november 1884.

²⁴⁵ Ook hier gaat het waarschijnlijk om een zoveelste druk, de eerste druk van dit werk verscheen in 1859 in het *Panthéon*.

²⁴⁶ In: *Haagsche Courant*, 13 april 1885.

²⁴⁷ In: *Haagsche Courant*, 13 april 1885.

recensent verrast zijn bij het zien van zoveel actualiteit.²⁴⁸ De blijspelen *Quineampoix of de Windhandelaars* en *Arlequin actionist* van Pieter van Langendijk zijn volgens hem, hoewel het geen grote kunstwerken zijn, goed voor de kennis over de toenmalige toestanden: ‘voor de juiste kennis van onze maatschappelijke toestanden in het eerste kwartaal der 18^e eeuw zijn zij eene niet te versmaden bijdrage.’²⁴⁹ Beide werken gaan over de beruchte ‘windhandel’ in 1720 en waren toen erg geliefd om hun actualiteit. In 1892, is het de ‘onmiddellijken indruk, welken de toenmalige toestanden op de eigen tijdgenooten konden maken’²⁵⁰ die de werken voor de lezer nog interessant maakt. Over *Krelis Louwen* wordt in 1898 in hetzelfde blad gezegd dat dit een kostelijk blijspel is. Daarbij worden in het bijzonder leraren en studenten ‘die liefde hebben voor Hollandsche taal en Hollandsche kunst’²⁵¹ aangespoord om hiernaar te komen kijken en anders de werken uit het *Panthéon* zelf te kopen.

Er werd dus door recensenten verschillend gedacht over de onzedelijkheid in sommige blijspelen in het *Panthéon*. De een zag het als een schande zulke passages voor te schotelen aan scholieren, de ander zag het juist als een lering.

5.3.2.2. Bewerking

Kritiek op de bewerking van *Panthéon*-delen heb ik pas vanaf 1892 in de recensies gevonden. Het is opvallend dat ik geen kritiek heb gevonden op de bewerking van bepaalde *Panthéon*-delen onder Roelants. Zoals ik al besprak in paragraaf 5.2.4. over de bewerking van deze delen, zat er veel verschil in de mate van bewerking en werd er veelal niet verantwoord waarom bepaalde keuzes in de bewerking werden gemaakt. Voor recensenten genoeg voer om over te klagen. Dat dit niet gebeurde, schrijf ik toe aan het feit dat de *Panthéon*-delen onder Roelants geen vast doel hadden. Onder W.J. Thieme & Cie werd aandacht voor de bewerking van belang, omdat de delen specifiek voor het onderwijs waren bedoeld. De delen onder Roelants die niet veel bewerkt waren, zag men waarschijnlijk als delen ‘voor het grote publiek’, die geen bewerking nodig hadden. Om een beeld te geven van de kritieken op de bewerking van delen onder W.J. Thieme & Cie volgen hieronder een aantal voorbeelden.

De recensent in *Het nieuws van den dag* van 27 juni 1892 is niets anders dan lovend over de eerste vijf uitgegeven werken van W.J. Thieme & Cie. Zijn bevindingen over de drie blijspelen van Pieter van Langendijk in het *Panthéon* waren in de vorige paragraaf te lezen.

²⁴⁸ In: *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 27 juni 1892.

²⁴⁹ In: *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 27 juni 1892.

²⁵⁰ In: *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 27 juni 1892.

²⁵¹ In: *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 12 mei 1898.

Wat betreft de *Leeuwendalers* (1892) en *Die Borchgravinne van Vergi* (1892) richt hij zich veel meer op de waarde van de negentiende-eeuwse bewerking. Zo helpt volgens hem de toevoeging van een woordenlijst door Dr. F.A. Stoett ‘waarin men een korte opheldering kan vinden over menig woord waarvan niet ieder negentiende-eeuwer den zin terstond begrijpt’²⁵² de negentiende-eeuwse lezer bij het begrijpen van Vondels taal in zijn *Leeuwendalers*. De recensent meent dat dit werk zich dankzij deze woordenlijst onderscheidt van al de andere Vondeluitgaven. De bijgevoegde woordenlijst waarin archaïsche woorden worden opgehelderd in de *Panthéon*-uitgave van het gedicht *Die Borchgravinne van Vergi* zorgde volgens dezelfde recensent er samen met de lage prijs voor dat een Middelnederlands werk het grote publiek kon bereiken.

In 1895 verscheen er kritiek op de bewerking in Hoofts *Warenar en Schijnheilig* (1895). Nu niet op het deel van Van Vloten, zoals in de *Maasbode* en *De Tijd* in 1884, maar over een door J. Bergsma bewerkte versie hiervan binnen het *Panthéon*.²⁵³ F.A. Stoett noemt deze vernieuwde editie in *De Nederlandsche Spectator* van 29 oktober slecht en onbruikbaar. Ten eerste zijn de aantekeningen voor een schooleditie veel te geleerd. In de voetnoten staat een aantal geheel misplaatste geleerde taalkundige uitweidingen, waar Stoett een aantal voorbeelden van noemt. ‘Wat hebben schooljongens aan een dergelijke geleerdheid? Wat moeten die en ook onze onderwijzers met dat Angelsaksisch, Spaansch, Latijn en Deensch beginnen?’²⁵⁴ Daarbij is de verklarende woordenlijst achterin het werk volgens Stoett zeer onvolledig en ontbreekt er ieder systeem. Zo bevat het woorden die geen verklaring behoeven en woorden die wel een verklaring nodig hebben ontbreken. Daarnaast zijn er veel fouten in de gegeven woordverklaringen aan te wijzen. Moeilijkere woorden, die allang door eerdere edities van Dr. Eymael of Verdam zijn verklaard, worden alsnog verkeerd uitgelegd. Hieronder volgt een voorbeeld van de recensent over de onsystematische woordenlijst:

Op bl. 14 komt de uitdrukking ‘uit den nest nemen’ voor, eene typische 17de eeuwse zegswijze voor ‘bedriegen’, ‘beetnemen’, ‘oplichten.’ Men mag dus met recht eene aantekening verwachten. Aan den voet der bladzijde evenwel is geen enkel woordt te vinden. We geven echter de hoop niet op en zoeken in de woordenlijst en ja waarlijk, daar staat ‘nest’ met een verwijzing naar bl. 14; we zijn dus waar we wezen moeten. En nu de verklaring?.... De nuchtere mededeeling, dat ‘nest’ hier in den derden

²⁵² In: *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 27 juni 1892.

²⁵³ P.C. Hooft's *Warenar en Schijnheilig*, met inleiding en aantekeningen van dr. J. v. Vloten, nagezien en nader toegelicht door dr. J. Bergsma. Zutphen 1895.

²⁵⁴ Stoett 1895, p. 364.

naamval staat! ('nest, 14 3^e nv'). Meer niet. Daarmee wordt de weetgierige lezer afgescheept, hij moet het nu maar begrijpen.²⁵⁵

Ook worden in de voetnoten verkeerde betekenissen gegeven en worden foutieve verklaringen van moeilijke woorden gegeven, die eerder al door andere editoren correct zijn beschreven. Zo schrijft Stoett bijvoorbeeld: 'Het welbekende en veelbesproken 'knielsvat (bl 45) wordt hier nog altijd verklaard als 'knekelvat', terwijl reeds lang is uitgemaakt, dat we hier een verbastering hebben van 'bekkeneelsvat' (zie Eymael's critiek).'²⁵⁶

Volgens Stoett zet Bergsma met dit onnauwkeurige werk niet alleen zijn eigen goede naam op het spel, ook brengt hij de studie naar zeventiende-eeuwse schrijvers in diskrediet door 'het beste van onze uitnemendste schrijvers' op deze wijze te behandelen. Hij waarschuwt dan ook voor deze uitgave en vindt dat deze 'ongare kost' niet voor onderwijzers en hun leerlingen zou moeten worden neergezet.²⁵⁷

5.3.3. Conclusie

Uit de recensies blijkt dat in de beginjaren van het *Panthéon* de reeks net zo groots werd ontvangen als dat Roelants deze had aangeprezen. Voor Roelants dienden deze recensies dan waarschijnlijk ook als een goed reclamemiddel.

Een aantal publieksbelangen die Kuitert in haar onderzoek noemt, komen terug in de recensies. Kuitert heeft het over de gestegen interesse voor het literaire erfgoed, voortvloeiend uit een opkomend nationalisme.²⁵⁸ De reeks wordt ontvangen als een ware vaderlandse onderneming, die moet zorgen voor nationale trots. Het gebrek aan betaalbare uitgaven van oudere literatuur is een andere reden waarom het *Panthéon* zo goed ontvangen werd. Dat Nederland met deze uitgave de buitenlandse klassiekenreeksen evenaart, wordt echter betwist.

De verschuiving van 'het *Panthéon* voor iedereen', naar 'het *Panthéon* specifiek voor scholen' is ook te zien in de ontvangst. Niet alleen als het gaat over de overname door W.J. Thieme & Cie, maar ook bij de receptie van de losse delen worden scholen een belangrijk onderwerp. Sommige delen zouden, door hun onzedelijke passages of grof taalgebruik niet geschikt zijn voor scholieren. Daarnaast krijgen de aantekeningen en verklarende woordenlijsten steeds meer aandacht, waardoor de interesse naar het werk als studieboek zichtbaar wordt.

²⁵⁵ Stoett 1895, p. 364.

²⁵⁶ Stoett 1895, p. 365.

²⁵⁷ Stoett 1895, p. 365.

²⁵⁸ Kuitert 1993, p. 106.

In de onderzochte recensies wordt een individueel *Panthéon*-deel altijd in het licht van de negentiende-eeuwse beschavingstoestand bekeken. Recensenten leveren geen inhoudelijke kritiek op de klassieke werken, maar slechts op het negentiende-eeuwse gebruik ervan. Het is dan ook de schuld van Ten Berge en de scholen zelf dat zij twee onzedelijke passages van Bilderdijk aan hun scholieren voorschotelen. Over het feit dat Bilderdijk deze passages ooit heeft opgeschreven wordt niets gezegd. De kritiek focust zich niet op delen die niet in de reeks thuis horen, maar op delen die verkeerd gebruikt worden of verkeerd verzorgd werden. Roelants zelf blijft hierdoor meestal buiten schot.

Uit dit onderzoek naar de receptie van het *Panthéon* blijkt dat het succes van de reeks met name komt door de positieve en veelbelovende recensies uit de beginjaren. Daarnaast voorzag Roelants in de behoefte naar goedkope Nederlandse klassieken, in een tijd waarin de trots op het vaderland een centrale positie innam in de maatschappij. Ten slotte was het succes van de reeks in het Thieme & Cie-tijdperk voor een groot deel te danken aan de manier waarop Thieme & Cie inspeelde op kritiek in de recensies wat betreft het nut ervan als studiemateriaal. Door te luisteren naar deze kritiek en inleidingen en aantekeningen toe te voegen aan de werken, werd de reeks als wetenschappelijk nuttig gewaardeerd, wat de verkoop ervan ongetwijfeld ten goede kwam.

6. Conclusie en discussie

In deze scriptie heb ik getracht een antwoord te geven op de vraag: Wat zorgde voor het grote succes van het *Klassiek, Letterkundig Panthéon* in de eerste 40 jaar van zijn bestaan? Met als doel te achterhalen wat de juiste ingrediënten waren voor een klassiekenreeks om succesvol te zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw. In lijn met de ‘histoire du livre’ en met Kuitert haar onderzoek zijn de delen aan de hand van drie uitgangspunten bekeken: uitgevers, de deeltjes zelf en de receptie ervan. Onderzoek naar slechts één klassiekenreeks had als doel het onderzoek naar zowel de vorm en de inhoud meer diepte te geven. In dit laatste hoofdstuk vat ik de succesingrediënten van het *Panthéon* samen door de conclusies van de drie uitgangspunten samen te nemen, vervolgens leg ik een link tussen de vorm en de inhoud van het *Panthéon* en ik eindig met het voorstellen van eventueel verder onderzoek naar klassiekenreeksen in de negentiende eeuw.

6.1. De succesingrediënten

6.1.1. Nieuwe ontwikkeling

H.A.M. Roelants stond met zijn *Panthéon* aan het begin van een nieuwe ontwikkeling. Er werden voor het eerst op een zodanig grote schaal en op een zodanig goedkope manier klassieke werken geproduceerd. Dit werd voornamelijk mogelijk gemaakt door de ontwikkeling van de drukpers. Roelants ziet deze ontwikkeling en de opkomst van goedkope buitenlandse klassieken en spoort zijn collega-uitgevers aan net als hij goedkope uitgaven te gaan produceren: zonder deze ontwikkeling zou Nederland door het buitenland gepasseerd worden. Niet alleen door zijn *Panthéon*, maar dus ook door zijn aansporing naar zijn collega-uitgevers is Roelants de drijfveer achter de nieuwe ontwikkeling in het boekenvak. Hij zet zich sterk af tegen de in het zelfde jaar verschenen klassiekenreeks van Fuhri, die nog steeds voor de elite was bedoeld, en bestempelt het *Panthéon* als de eerste klassiekenreeks voor het gehele volk.

Dat het *Panthéon* een moderne vorm heeft zien ook de recensenten. Terwijl debitanten bang waren hun afzet te zien dalen, waren recensenten voornamelijk lovend over deze ontwikkeling. Roelants was de eerste die klassieke werken goedkoop verkrijgbaar maakte en werd hierdoor als een ware grondlegger van deze moderne vorm gezien. Op dit gebied had Roelants nog geen concurrentie.

6.1.2. Meegaan met de tijd

Het *Panthéon* stond niet alleen aan het begin van een nieuwe ontwikkeling in het boekenvak, maar bleef vervolgens ook voortdurend meebewegen met de behoefte van de tijd. Roelants begon waarschijnlijk niet voor niets met een klassiekenreeks. Er heerste in de negentiende eeuw een groot gevoel van nationalisme, waarin behoefte was aan de herinnering aan een glorieus verleden. Een klassiekenreeks voldeed hieraan door auteurs en werken uit deze tijd te presenteren. In elke geanalyseerde recensie wordt het *Panthéon* ontvangen als een ware vaderlandse onderneming. Dat het als een vaderlandse onderneming gezien moet worden, komt ook naar voren in de samenstelling van de reeks. Naast dat een klassiekenreeks op zich al een vaderlandse onderneming is, komen er veel werken in het *Panthéon* voor die vooral om hun nationalistische karakter zijn opgenomen.

Naast deze ontwikkeling nam Roelants de behoefte naar klassiekenreeksen in het onderwijs vanaf de jaren '60 waar en speelde hier bijna direct op in. Hij begint met adverteren in onderwijsbladen en zorgt voor *Panthéon*-delen die geschikt(er) zijn voor het onderwijs; in de samenstelling komt meer plaats voor onbekendere auteurs en er komt meer aandacht voor de bewerking binnen de delen. Hiermee hoopte hij de scholen als vaste klant te krijgen, waardoor een grote en stabiele omzet te bewerkstelligen was.

Tenslotte grijpt Roelants in als hij ziet dat bijvoorbeeld een bepaalde auteur niet goed verkoopt. De eventueel vooruitgeplande deelluitgaven van deze auteur worden dan geschrapt, of andersom: hij produceert juist meer delen, als de eerste delen goed verkochten. Ook in dat opzicht probeerde Roelants mee te gaan met de tijd, door voortdurend vernieuwend te blijven. Zo gaf hij een aantal auteurs uit die hij uit de vergetelheid wilde laten rijzen. Onbekendere auteurs uitgeven bracht een risico met zich mee: hij wist namelijk niet in hoeverre deze bij het publiek zouden aanslaan en of ze überhaupt zouden worden verkocht. Blijkbaar kon hij zich dit permitteren en als hij merkte dat een bepaald deel niet goed liep, schrapte hij deze van zijn lijst met toekomstige uitgaven.

6.1.3. Onder de aandacht

Het *Panthéon* is de veertig jaar onder Roelants voortdurend onder de aandacht gebracht. Roelants wist de aandacht al te trekken toen de eerste delen nog niet eens uitgegeven waren. Hij schreeuwde het *Panthéon* zowat van de daken in de prospectus en beloofde het publiek heel veel moois. Ook de recensies hielpen hierbij een handje: vooral aan het begin lijken de recensies de lovende woorden van Roelants over te nemen. Het jaarlijkse adverteren leverde

ook constante aandacht voor de *Panthéon*-delen op en door voortdurend de juiste elementen van het *Panthéon* in de advertenties te belichten wist hij waarschijnlijk de interesse van het publiek te blijven wekken. Omdat de *Panthéon*-delen jaarlijks verschenen, kon deze aandacht ook vastgehouden worden. Daarnaast had elk nieuw deel de reeds verschenen *Panthéon*-delen op de omslag staan en zo bleef de reeks gezien worden. Ook door nieuwe deelluitgaven kwamen de vorige delen weer onder de aandacht. De reeks bleef op deze manier goed zichtbaar voor het negentiende-eeuwse publiek.

6.1.4. Toegankelijkheid

Roelants noemde het al in de prospectus: het *Panthéon* is voor iedereen. Ten eerste werd dit mogelijk gemaakt door de goedkope prijs van de losse delen. Omdat Roelants de delen goedkoop kon produceren, wegens het formaat, het uniforme uiterlijk en het omzeilen van auteursrecht, konden ze ook tegen een lage prijs verkocht worden. In advertenties is de prijs duidelijk aanwezig en in recensies staan veel lovende woorden over de lage prijs, omdat klassieke werken op deze wijze voor iedereen toegankelijk werden. De prijs en het daarbij passende formaat zorgde er echter voor dat de delen minder geschikt waren voor bibliofielen en echte verzamelaars van de klassieken. In de recensies wordt beschreven hoe zij eerder voor de duurdere uitgaven zouden kiezen.

De toegankelijkheid van het *Panthéon* zit niet alleen in de prijs. Door de grote variëteit in samenstelling en in de mate van bewerking was er voor ieder wat wils. Omdat er niet of nauwelijks werd gesproken van een specifiek publiek of een bepaald doel, werd het publiek niet in een bepaalde richting gestuurd bij het kopen van de *Panthéon*-delen. Alle delen waren op deze manier voor iedereen vrij toegankelijk, wat ook wel eens verkeerd gebruik van de delen tot gevolg had. Er werden bijvoorbeeld delen met onzedelijke passages op scholen gebruikt. Bijkomend voordeel was dat de kritiek die hierop volgde zich richtte op het verkeerde gebruik van de delen, en niet op het *Panthéon*-deel zelf. Hierdoor bleef Roelants buiten schot.

6.2. Vorm en inhoud

Uit de samenvatting van deze succesingrediënten blijkt dat er een voortdurend samenspel of een voortdurende wisselwerking was tussen de inhoud en de vorm van het *Panthéon*.

Zowel de inhoud als de vorm laten de toegankelijkheid voor het gehele volk zien. De toegankelijk van de inhoud door zijn variëteit en het ontbreken van een specifiek doel, sluit aan bij het goedkope formaat waardoor de boekjes door iedereen gekocht konden worden. Daarnaast heeft het *Panthéon* zowel een nationalistische vorm, als een nationalistische inhoud. Klassiekenreeksen werden als een ware vaderlandse onderneming beschouwd en doordat Roelants in zijn samenstelling ook nog de ruimte gaf aan een aantal nationalistische werken kreeg het *Panthéon* een typisch nationalistisch karakter.

Naast deze verbanden tussen vorm en inhoud, zijn er ook tegenstellingen aan te wijzen die voor het succes van het *Panthéon* hebben gezorgd. Zo werden ‘oude’ schrijvers en werken uitgegeven in een ‘moderne’ vorm. Deze oude schrijvers werden door deze moderne vorm klaargestoomd voor het negentiende-eeuwse publiek. Het negentiende-eeuwse publiek wist zo in welke context zij dit werk of deze auteur konden gebruiken. Daarnaast maakte deze moderne vorm het mogelijk dat de oude werken voor het eerst goedkoop op de markt konden worden gebracht.

Een andere tegenstelling tussen inhoud en vorm van het *Panthéon* is de verscheidenheid tegenover de herkenbaarheid. Het was waarschijnlijk belangrijk dat het *Panthéon* qua vorm en uiterlijk herkenbaar was, omdat de delen inhoudelijk zo van elkaar konden verschillen. Het uniforme uiterlijk van de *Panthéon*-delen maakte het voor Roelants mogelijk in de inhoud variëteit aan te brengen. Zonder het uniforme uiterlijk was de reeks door deze variëteit in inhoud waarschijnlijk niet als zodanig te herkennen en zou het de verkoopvoordelen die reeksen met zich meebrengen niet ondervinden. Daarnaast was de vorm een klassiekenreeks, maar Roelants gaf lang niet alleen maar klassieke werken uit. Op deze wijze kon hij, zoals al besproken, onder andere onbekendere en minder klassieke werken mee laten liften op de waardering van het begrip ‘klassiek’ en op deze wijze juist verscheidenheid in de samenstelling aanbrengen.

Uit deze bevindingen kan geconcludeerd worden dat het succes van het *Panthéon* toegewezen kan worden aan de wisselwerking tussen zijn vorm en zijn inhoud, waardoor de formule ontstond waar in de tweede helft van de negentiende eeuw behoefte aan was.

6.3. Discussie

Uit mijn onderzoek blijkt dat de ‘histoire du livre’ een schaduwzijde heeft. De brede benadering van boekhistorisch onderzoek brengt generalisering met zich mee, waardoor waardevolle details onzichtbaar worden. Het onderzoek naar klassiekenreeksen van Lisa Kuitert is hier een goed voorbeeld van. Door haar brede corpus en haar globale aanpak mist zij belangrijke informatie over het functioneren van de individuele klassiekenreeks. In mijn onderzoek kwam naar voren hoe vorm en inhoud het functioneren van het *Panthéon* bepaalde in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een gegeven dat Kuitert nooit had kunnen ontdekken wegens het op een hoop gooien van alle klassiekenreeksen, waarvan vorm en inhoud van de reeksen ‘allemaal hetzelfde zijn’.

Mijn advies voor onderzoek naar negentiende-eeuwse klassiekenreeksen is een stap terug te doen in het model van Darnton. Onderzoek naar één klassiekenreeks aan de hand van verschillende uitgangspunten of onderzoek naar meerdere klassiekenreeksen aan de hand van één uitgangspunt levert meer bruikbare informatie op dan wanneer van beide aspecten meerdere componenten worden onderzocht. Dit levert een globale aanpak op en daarmee een goed naslagwerk, maar levert geen gedetailleerd inzicht op.

Kuiterts onderzoek is vernieuwend en baanbrekend en moet daarom toegejuicht worden. Ze heeft echter ook laten zien dat er nog veel onderzoek op het gebied van klassiekenreeksen gedaan moet worden. Een goede eerste stap zou zijn om mijn onderzoek uit te voeren voor de andere klassiekenreeksen. Als dit voor alle klassiekenreeksen gebeurd is, kan het functioneren van de reeksen met elkaar vergeleken worden en levert dit een beter beeld op van het functioneren van de klassiekenreeksen in de tweede helft van de negentiende eeuw dan dat Kuitert ons heeft gegeven.

7. Bibliografie

Bank, J. *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw.* 's-Gravenhage: SDU 1990.

Berg, Willem van den en Couttenier, Piet. *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900.* Amsterdam: Bert Bakker 2009.

Boven, Erica van. 'Het pseudoniem als strategie. Pseudoniemen van vrouwelijke auteurs 1850-1900.' In: *Nederlandse letterkunde* 3 (1998), p. 309-326.

Brinkman, Carel Leonard. *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken 1850-1882.* Amsterdam: C.L. Brinkman 1884.

Darnton, Robert. 'What is the History of Books?' In: *Daedalus* 111 (1980), p. 65-83 (3).

Engelen, A.W. *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte.* Tiel: Campagne & zoon 1882.

Enschedé, J.W. A.C. *Kruseman.* Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1899. Deel I.

Faassen, Sjoerd van. 'Literaire series in de negentiende eeuw.' In: *Boekblad: nieuwsblad voor het boekenvak* vol 161 (1994), afl. 2, p. 20 (1).

(Geen titel). In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 19 (4 maart 1852).

(Geen titel). In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 19 (29 juli 1852).

Geers-Meulenbroek, Marie-Bernadette en Lobts, Hetty. 'Klassiek letterkundig pantheon: een checklist.' In: *Dokumentaal* 9 (1980), p. 111-124.

Haren, Willem van en Haren, Onno Zvier van. *Leven en werken van Willem en Onno Zvier van Haren. Friesche edellui. Naar tijdsorde toegelicht door Dr. J. Van Vloten.* Deventer: A. ter Gunne 1874.

'Het 40-jarig jubileum van H.A.M. Roelants.' In: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 53 (2 maart 1886).

Hofdijk, W.J. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.* Amsterdam: Gebroeders Kraay 1857.

Honings, Rick e.a. *Schokkende boeken.* Hilversum: Verloren 2014.

- Huet, Busken. 'Letterkunde. Kronijk en kritiek.' In: *De Gids* 27 (1863), p. 99-128.
- Janssen, Frans A. 'Gutenbergs computer.' In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 209-215.
- 'Jubileum.' In: *Leeuwarder Courant*, 3 maart 1896.
- Kloek, J.J. 'Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester.' In: Remieg Aerts en Henk te velde (red.). *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998, p. 100-122.
- Korevaart, Korrie. 'Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900.' In: *De nieuwe taalgids* vol. 87 (1994), afl. 6, p. 559-561 (3).
- Kruseman, A.C. 'Algemeene oude en nieuwe Letterkunde.' In: *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1886-1887. Deel II, p. 421-423.
- Kruseman, A.C. 'Persoonlijke waardering: H.A.M. Roelants.' In: *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1886-1887. Deel I, p. 651-652.
- Kuitert, Lisa. 'Het debacle van een negentiende-eeuwse 'vrouwenreeks'. Bibliotheek van Nederlandse Schrijfsters'. In: *Literatuur* 18 (2001), p. 150-159.
- Kuitert, Lisa. *Het ene boek in vele delen. De uitgave van Literaire series in Nederland 1850-1900*. Amsterdam: De Buitenkant, 1993.
- Kuitert, Lisa. "'Wij willen Nieuwe Gidsen zijn, c'est ça.' Het ideaal van de Zwolsche Herdrukken (1890-1914)". In: *De boekenwereld* 8 (1991-1992), p. 215-222.
- Lente, Dick van. 'Het ene boek in vele delen: de uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900 door L. Kuitert.' In: *Boekmancahier* vol. 7 (1995), afl. 23, p. 82.
- Leuker, Maria-Theresia. 'Eenheid in verscheidenheid. Het beeld van de letterkunde in Johan Huizinga's *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*.' In: *Internationale Neerlandistiek* 48 (2010), p. 22.
- Mathijssen, Marita. *Het literaire leven in de negentiende eeuw*. Leiden: Martinus Nijhoff 1987.
- Norvins, Jacques Marquet de Norvins. *Histoire de Napoléon d'après Norvins, Ségur, Capéfigue*. 1842.

Onbekende recensent. 'Mengelwerk van D. Rz. Kamphuyzen.' In: *Vaderlandsche Letteroefeningen* maart (1853), p. 229-254.

'Panthéon classique et littéraire.' In: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 9 (30 juni 1842), 26, p. 3.

Ras, Peter. 'De evolutie van het auteursrecht. Auteursrechtelijke bescherming door de geschiedenis heen.' In: *Bedrijfs Juridiek* 3 (2009-2010), p. 19-25.

Roelants, H.A.M. 'Een woord betreffende eene vraag over het Klassiek, Letterkundig Panthéon.' In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 19 (11 maart 1852).

Roelants, H.A.M. 'Terugvraag.' In: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 19 (1 juli 1852).

Snellaert, F.A. *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Gent: Hoste 1850.

Stipriaan, René van. 'Schrijvende vrouwen.' Via:

<http://www.dbnl.org/thema/schrijvendevrouwen.php>, 2014. Geraadpleegd op 6 juni 2017.

Stutterheim, C.F.P. 'Waarderingsgeschiedenis.' In: Bredero, G.A. *Spaanschen Brabander* (ed. C.F.P. Stutterheim). Culemborg: Tjeenk Willink-Noorduijn 1974, p. 106-116.

Winkel, Jan te. *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Deel 2*. Haarlem: Erven F. Bohn 1908.

Winkel, Jan te. *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Deel 3*. Haarlem: Erven F. Bohn 1910.

Winkel, Jan te. *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Deel 4*. Haarlem: Erven F. Bohn 1918.

7.1. Besproken *Panthéon*-delen in hoofdstuk 5.2

Bilderdijk, Willem. *Het leven en eenige uitgelezen gedichten*. Schiedam: H.A.M. Roelants 1868.

Bilderdijk, Willem. *Krekelzangen*. Schiedam: H.A.M. Roelants 1853.

Bloemlezing uit de werken van Nederlandsche prozaschrijvers van den nieuweren tijd. Verzameld onder toezicht en met medewerking van H. de Veer, directeur der Hoogere Burgerschool te Delft. Eerste deel. Schiedam: H.A.M. Roelants 1868.

Bloemlezing uit werken van dichters der negentiende eeuw. Eerste deel. Schiedam: H.A.M. Roelants 1855.

Bloemlezing uit de werken van Nederlandsche dichters der negentiende eeuw. Schiedam: H.A.M. Roelants 1866.

Bloemlezing uit Vondels kleinere gedichten door J.L. Peters, Leraar te Roermond. Schiedam: H.A.M. Roelants 1881.

Borger, E.A. *Dichterlijke Nalatenschap*. 7^e verm. Druk. Schiedam: H.A.M. Roelants 1870.

Brederode, G.A. *Het Moortje. Blijspel*. Schiedam: H.A.M. Roelants 1859.

Effen, Justus van. *Bloemlezing uit den Hollandschen Spectator met eene Levensschets van dien Schrijver, door A.J. van der Aa, lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*. Schiedam: H.A.M. Roelants 1853.

Haren, Onno Zwier van. *Geusen. Vaderlandsch gedicht*. Herziene versie. Schiedam: H.A.M. Roelants 1875.

Haren, Onno Zwier van. *Willem de eerste, Prins van Oranje, treurspel in drie bedrijven. Met inleiding en aantekeningen van Vloten*. Schiedam: H.A.M. Roelants 1864.

Helmers, J.F. *Hollandsche natie, in zes zangen. Opnieuw uitgegeven, voorzien van inleiding en aantekeningen door A.. Stellwagen, Leeraar aan het Gymnasium te 's –Gravenhage*. Schiedam: H.A.M. Roelants 1883.

Hooft, P.C. *Warenar, en Schijnheiligh. Met inl. en aant. van Vloten, J. van*. Schiedam, 1869.

Huygens, Constantijn. *Korenbloemen met inleiding en aantekeningen van Dr. J. van Vloten, Hoogleraar te Deventer. Derde en Vierde Deel.* H.A.M. Roelants 1864.

Keur uit de gedichten van A.C.W. Staring. Verzameld en ingeleid door A.W. Stellwagen, Leeraar aan 't Gymnasium te 's-Gravenhage. Schiedam H.A.M. Roelants 1884.

Loosjes Pzn., A. *Al de dramatische werken. Eerste deel.* Schiedam: H.A.M. Roelants 1855.

Luyken, Jan. *Duitsche lier.* Schiedam: H.A.M. Roelants 1860.

Messchert, Willem. *De gouden bruiloft. Met een voorberigt van H. Tollens, Cz.* Vierde druk. Schiedam: H.A.M. Roelants 1876.

Palm, J.H. van de. *Geschiedkundig en redekunstig gedenkschrift van Nederlandse herstelling in den jare 1813.* Schiedam: H.A.M. Roelants 1863.

Reinaart de vos in Nieuwnederlandsch met eene inleiding en een woord over epischen versbouw door J. De Geyter. Schiedam: H.A.M. Roelants 1874.

Revius, Jacobus. *Jac. Revius' leven en uitgelezen zangen en dichten, heruitgegeven en besproken door Dr. J. van Vloten.* Schiedam: H.A.M. Roelants 1863.

Stalpaert van der Wiele, joh. *Bloemlezing met inleiding en aantekeningen van Dr. M.C.A. Van der Heijden. Volledig herziene uitgave van Het leven en de uitgelezen dichten van Joh. Stalpert van der Wiele met inleiding en aantekeningen van Dr. J. van Vloten.* Zutphen: W.J. Thieme & Cie 1966.

Vlaamsche poezij. Bloemlezing uit de werken der Zuid-Nederlandsche dichters van onzen tijd. Herzien en toegelicht door Jan Adriaensen, Rijks-Schoolopziener te Antwerpen. Eerste deel. Derde druk. Schiedam: H.A.M. Roelants 1889.

Vollenhove, Johannes. *Bloemlezing uit de gedichten. Voorafgegaan van een levensschets van den dichter door Lesturgeon.* Schiedam: H.A.M. Roelants 1866.

Vondel, Joost van den. *Lucifer. Treurspel dl 1.* Schiedam: H.A.M. Roelants 1852.

Vondel, Joost van. *Jeptha of Offerbelofte. Treurspel. Uitgeg. Met inl., aant. en verkl. Woordenlijst door Kaakebeen, C.G.* Zutphen: W.J. Thieme & Cie 1895.

Wolff-Bekker, Elisabeth. *Het leven en de uitgelezen verzen naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht door Dr. J. Van Vloten, Hoogleraar te Deventer*. Schiedam: H.A.M. Roelants 1866.

Wolff-Bekker, Elisabeth. *Losse prozastukken en brieven verzameld en toegelicht door Dr. J. Van Vloten, Hoogleraar te Deventer*. Schiedam: H.A.M. Roelants 1866.

7.2. Besproken recensies in hoofdstuk 5.3

‘Het 40-jarig jubileum van H.A.M. Roelants.’ In: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 53 (2 maart 1886).

‘Het Tooneel. Stadsschouwburg. Vertooning van klassieke Oud-Hollandsche toneelwerken en enkele moderne drama’s.’ In: *Het nieuws van den dag*, 12 mei 1898.

‘Het Nederlandsch Toneel.’ In: *Het Haagsche Courant*, 13 april 1885.

(Geen titel). In: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 9 maart 1852.

(Geen titel). In: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 37 (8 januari 1870).

(Geen titel). In: *Algemeen Handelsblad*, 12 juni 1892.

(Geen titel). In: *Algemeen Handelsblad*, 16 april 1899.

(Geen titel). In: *Algemeen Handelsblad*, 16 september 1899.

(Geen titel). In: ‘Mengelwerk-ingezonden stukken.’ *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 22 (1 januari 1855).

‘J van Vondel’s Dichtwerken.’ In: *Apeldoornsche Courant*, 1 maart 1879.

‘Klassiek letterkundig Panthéon.’ In: *De Wekker*, 15 juli 1893.

‘Klassiek, letterkundig Panthéon, uitgegeven door H.A.M. Roelants te Schiedam.’ In: *De Gids* (1854) II, p. 504.

‘Klassiek Letterkundig Pantheon.’ In: *De Tijdspiegel* (1854) I, p. 378-379.

Kruseman, A.C. 'Persoonlijke waardering: H.A.M. Roelants.' In: *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1886-1887. Deel II, p. 651-652.

Lynceus. 'Haagsche uitkijkjes.' In: *Soerabaijasch Handelsblad*, 27 november 1895.

'Leestafel.' In: *Het nieuws van den dag: kleine courant*, 27 juni 1892.

'Men schrijft uit Roermond aan de Maasbode.' In: *De Tijd*, 13 november 1884.

'Men schrijft ons uit Roermond.' In: *De Maasbode*, 11 november 1884.

'Nederlandse literatuur. Bloemlezing uit Nederlandsche Dichters door P. van Genabeth. Geheel omgewerkt en vermeerderd door Dr. J.W.A. Reussen. Vierde Druk, Groningen H Geertsema Jr 1866' In: *De Tijd*, 7 juni 1869. Bijvoegsel.

Stoett, F.A. 'Hooft's Warenar.' In: *De Nederlandsche Spectator* 29 oktober 1895, p. 364-365.

Z. 'Nicolaas Beets. Dichtwerken 1830-1873. Volledige uitgave. Naar tijdsorde gerangschikt en herzien. 3 deelen. Amsterdam. W.H. Kirberger, 1878.' In: *De Banier; tijdschrift van 'Het jonge Holland'* (1879), jaargang 5, p. 313-328.

8. Bijlagen

8.1. Advertenties

Hieronder volgen eerst de bronnen waaruit de genummerde advertenties afkomstig zijn, daarna volgen de afbeeldingen van de advertenties.

1. *Opregte Haarlemsche Courant*, 19 juni 1852.
2. *Opregte Haarlemsche Courant*, 8 oktober 1852.
3. *Opregte Haarlemsche Courant*, 31 maart 1854.
4. *Algemeen Handelsblad*, 19 februari 1855.
5. *Algemeen Handelsblad*, 29 januari 1857.
6. *Opregte Haarlemsche Courant*, 4 maart 1859.
7. *Algemeen Handelsblad*, 29 maart 1866.
8. *Algemeen Handelsblad*, 23 augustus 1865.
9. *Opregte Haarlemsche Courant*, 28 december 1866.
10. *Opregte Haarlemsche Courant*, 17 juni 1868 (ook: Bron: *De Wekker*, 12 juni 1868).
11. *Algemeen Handelsblad*, 11 februari 1879.
12. *Algemeen Handelsblad*, 28 oktober 1853.
13. *Algemeen Handelsblad*, 17 februari 1854.
14. *Algemeen Handelsblad*, 10 april 1854.
15. *Opregte Haarlemsche Courant*, 13 december 1853.
16. *Algemeen Handelsblad*, 23 juli 1855.
17. *Algemeen Handelsblad*, 2 november 1865.
18. *Algemeen Handelsblad*, 14 juni 1855.
19. *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1864.
20. *Algemeen Handelsblad*, 17 juni 1854.

* * H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, heeft uitgegeven onder den titel van:

KLASSIEK, LETTERKUNDIG

PANTHEON.

eene goedkoope uitgave, in 32° formaat,
VAN DE BELANGRIJKSTE NEDERLANDSCHE WERKEN IN PROZA EN POEZIJ, DIE SEDERT DE 16^e EEUW HET LICHT ZAGEN.

IN DEZE VERZAMELING ZULLEN VOORKOMEN WERKEN VAN:
Bellamy, Bilderdijk, Cats, van Elfen, Fokke Sz., Hooft, Huygens, Langendijk, Loosjes,
van Merken, van der Palm, Pool, Styl, Vondel en vele anderen.

De reeds uitgegeven N^o. zijn getiteld:

1. J. CATS, TWEË EN TACHTIG JAERIG LEVEN EN AFBEELDINGE VAN HET HUWELICK ONDER DE GEDAENTE VAN EEN FUYCK. 2. J. VAN VONDEL'S HEKELDICHTEN, MET AENTEEKENINGEN, UIT 'S DICHTERS MONDT OPGEVANGEN.	3. DE VOET IN 'T GRAF. JONGSTE GEDICHTEN VAN Mr. W. Bilderdijk. 4. GESCHIED- EN REDEKUNSTIG GEDENKSCHRIFT VAN NEDERLANDS HERSTELLING In den Jare 1813. DOOR J. H. VAN DER PALM.
--	---

Prijs 30 Cents
Ieder Deel, dat op zich zelf compleet is, en ook afzonderlijk wordt verkocht.

Advertentie 1

* * H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, geeft uit,
onder den titel van

KLASSIEK, Letterkundig

PANTHEON,

eene reeks van de gezochtste Werken, in Proza en Poëzy,
die sedert de 16^e Eeuw het licht zagen.

**IEDER DEEL IS AFZONDERLIJK VER-
KRIJGBAAR, EN KOST SLECHTS**

30 CENTS.

De verschenen N^o. zijn getiteld:

1. J. Cats, Twee-en-tachtigjaerig leven, en Afbeelding van het huwelick onder de gedaente van een fuyck.
2. J. van Vondel's, Hekeldichten, met aenteekeningen uit 's dichters mondt opgevangen.
3. W. Bilderdijk, De voet in 't Graf. Jongste Gedichten.
4. J. H. van der Palm, Geschied- en Bedekunstig Gedenkschrift van Nederlands Herstelling in den jare 1813.
5. P. Langendijk, Drie Blyspelen.
6. H. K. Poot, Eenige Gedichten. Met een kort levensberigt.
7. J. Cats, Hofgedachten, en Invallende Gedachten op voorvallende gelegentheden.
8. J. van Vondel's, Lucifer. Treurspel.
9. C. Huygens, Korenbloemen. Eerste Deel.
Ter Persse.
10. W. Bilderdijk, Avondschemering.

Alle Boekhandelaren nemen bestellingen aan.

Advertentie 2

* * H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, heeft uitgegeven onder den Titel van:

KLASSIEK, LETTERKUNDIG

PANTHEON,

eene goedkoope uitgave, in 32° Formaat.
Van de belangrijkste Nederlandsche Werken in Proza en Poëzij, die sedert de 16^e eeuw het licht zagen.
Daarvan is reeds uitgegeven:

1. J. CATS, Twee-en-tachtigjaerig leven, en Afbeelding van het huwelick onder de gedaente van een fuyck.
2. J. VAN VONDEL'S Hekeldichten, met aenteekeningen.
3. W. BILDERDIJK, De voet in 't Graf. Jongste Gedichten.
4. J. H. VAN DER PALM, Geschied- en Redekunstig Gedenkschrift van Nederlands Herstelling in den jare 1813.
5. P. LANGENDYK, Drie Blyspelen.
6. H. K. POOT, Eenige Gedichten. Met levensberigt.
7. J. CATS, Hofgedachten, en Invallende Gedachten op voorvallende Gelegentheden.
8. J. VAN VONDEL'S Lucifer. Treurspel. Met levensberigt.
9. C. HUYGENS, Korenbloemen. Nederl. Gedicht. Eerste Deel.
10. W. BILDERDIJK, Avondschemering.
11. J. CATS, Doodkiste voor de levendige.
12. J. VAN VONDEL'S Adam in Ballingschap, en Noah. Treurspelen.
- 13—15. W. BILDERDIJK, Krekelzangen. Drie Deelen.
16. J. CATS, Gedachten op slaapeloze nachten.
17. J. VAN EFFEEN, (Bloemlezing uit de Spectator van) door A. J. VAN DER AA. Met levensberigt.
- 18—19. P. C. HOOFT'S Gedichten. Eerste en Tweede Deel.
20. W. BILDERDIJK, De Ziekte der Geleerden.

De prijs van ieder Deel is 30 CENTS.

Advertentie 3

H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, heeft uitgegeven
en alom verkrijgbaar gesteld, voor den uiterst
geringen prijs van
30 CENTS per Deel,
ouder den algemeenen titel van
KLASSIEK LETTERKUNDIG PANTHEON:

1. **J. CATS**, Twee-en-tachtigjarig Leven, en Afbeelding van het
huwelijk onder de gebaante van een Huyck.
2. **J. VAN VONDEL'S** Hekeldichten, met aanteekeningen uit
de Dichters mond ontfangen.
3. **W. BILDERDIJK**, de voet in 't Graf Jongste Gedichten.
4. **J. H. VAN DER PALM**, Geschied- en Rekenkundig Gedenk-
schrift van Nederlands Herstelling in den Jare 1813.
5. **P. LANGENDIJK**, Drie Blyspelen.
6. **H. K. POOT**, Eenige Gedichten Met een kort levensbericht.
7. **J. CATS**, Hofgedachten, en Invallende Gedachten op voorval-
lende Gelegenheiten.
8. **J. VAN VONDEL'S** Lucifer.
9. **C. HUYGENS**, Korenbloemen. Eerste Deel.
10. **W. BILDERDIJK**, Avondschemering.
11. **J. CATS**, Doodkiste voor de levendige.
12. **J. VAN VONDEL'S** Adam in Balingenschap, en Noah Treurspelen.
- 13-15. **W. BILDERDIJK**, Kerkelzangen. Drie Deelen.
16. **J. CATS**, Gedachten op slapeloze nachten.
17. **J. VAN EFFEN**, (Bloemlezing uit de Spectator van) door
A. J. VAN DER AA.
- 18-19. **P. C. HOEFT**, Gedichten. Eerste en Tweede Deel.
20. **W. BILDERDIJK**, De Zichte der Geleerden.
- 21-22. **S. STIJL**, Opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden.
23. **Vrouw K. W. BILDERDIJK**, Poezy.
24. **J. CATS**, Gedenken, Berycleven en Hofgedachten op Sorg-
vliet. (Eerste en Tweede Deel.)
25. **C. HUYGENS**, Korenbloemen. Tweede Deel.
- 26-27. **W. BILDERDIJK**, Navonkeling. Twee Deelen.
- 28-29. **W. BILDERDIJK**, Rotsgalmen. Twee Deelen.
30. **P. LANGENDIJK**, Drie Blyspelen. (1777)

Advertentie 4

Bij H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, ziet het licht:
VOOR SLECHTS 30 CENTS PER DEEL:
ouder den algemeenen titel van:
KLASSIEK LETTERKUNDIG PANTHEON,
EENE VOLLEDIGE UITGAAF DER VOORNAAM-
STE WERKEN, IN PROZA EN POEZY, DIE
IN NEDERLAND SEDERT DE 16de EEUW
VERSCHEENEN ZIJN.

Daarvan is reeds uitgegeven en alom verkrijgbaar:

J. CATS, Twee-en-tachtigjarig Leven en Afbeelding van het
Huwelijk onder de gedaante van een Fuyck, 1 Deel. Hofgedachten en
invallende gedachten op voorvallende gelegenheden, 1 Dl. Doodkisten
voor de levendige, 1 Dl. Gedachten op slapeloze Nachten, 1 Dl. Ouder-
dom, buitenleven en slotgedachten op *Sorgvliet*, 2 Dln. Tachtigjarige
Bedenkingen, 2 Dln. **J. VAN VONDEL**, Hekeldichten, 1 Dl. Lucifer,
1 Dl. Joseph in Dothan, 1 Dl. Gijsbrecht van Aemstel 1 Dl. **W. BIL-
DERDIJK**, de voet in het Graf, 1 Dl. Avondschemering, 1 Dl. De
ziekte der Geleerden 1 Dl. Kerkelzangen, 3 Dln. Navonkeling, 2 Dln.
Do. Rotsgalmen, 3 Dln. Mengelingen, 4 Dln. De Muis- en Kikvorsch-
krijg, 1 Dl. **WILLEM VAN HOLLAND**, 1 Dl. Cinna, 1 Dl.
Kornak, 1 Dl. **J. H. VAN DER PALM**, Geschied- en Redekundig
Gedenkschrift, 1 Dl. **P. LANGENDIJK**, Blyspelen, 3 Dln. **H. K.
POOT**, Gedichten, 1 Dl. **C. HUYGENS**, Korenbloemen, 2 Dln.
J. VAN EFFEN, Bloemlezing, uit den Nederlandschen Spectator,
2 Dln. **P. C. HOEFT**, Gedichten 2 Dln. **S. STIJL**, Opkomst en
Bloei der Vereenigde Nederlanden, 2 Dln. **Vrouw K. W. BILDER-
DIJK**, Poezy, 1 Dl. **A. LOOSJES** Pz., Dramatische Werken, 2 Dln.
Bloemlezing met de Werken der Dichters van de XIXde Eeuw. (730)
ALLE DEELEN ZIJN AFZONDERLIJK VERKRIJGBAAR.

Advertentie 5

* H. A. M. BOLLANDT, te Schiedam, geef uit:
KLASSIEK, LETTERKUNDE PANTHOON.
30 CENTS
 PER DEEL
VAN 100 PAGINA'S.
HIERVAN IS REEDS VERSCHENEN:

1. J. CATS, Tweentwintigjarige lezing, te Amsterdam, van het leven en de werken van van Eyck.
2. J. VAN VONDEL'S, Heel-Gedicht, met aanteekeningen van J. P. van der Stoep.
3. W. HILDEBRANDT, De vrede van Utrecht, 1713.
4. J. H. VAN DER ZAND, Gedicht en beschrijving van de geschiedenis van de Nederlanden, 1713-1714.
5. P. LANGENDYK, Kerkelijke Geschiedenis, 1713-1714.
6. R. K. POOT, Kerkelijke Geschiedenis, 1713-1714.
7. J. CATS, Huidschichten, 1713-1714.
8. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
9. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
10. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
11. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
12. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
13. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
14. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
15. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
16. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
17. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
18. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
19. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
20. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
21. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
22. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
23. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
24. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
25. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
26. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
27. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
28. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
29. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
30. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.

DE TIENDE CENTS.

* H. A. M. BOLLANDT, te Schiedam, geef uit:
KLASSIEK, LETTERKUNDE PANTHOON.
30 CENTS
 PER DEEL
VAN 100 PAGINA'S.
HIERVAN IS REEDS VERSCHENEN:

1. J. CATS, Tweentwintigjarige lezing, te Amsterdam, van het leven en de werken van van Eyck.
2. J. VAN VONDEL'S, Heel-Gedicht, met aanteekeningen van J. P. van der Stoep.
3. W. HILDEBRANDT, De vrede van Utrecht, 1713.
4. J. H. VAN DER ZAND, Gedicht en beschrijving van de geschiedenis van de Nederlanden, 1713-1714.
5. P. LANGENDYK, Kerkelijke Geschiedenis, 1713-1714.
6. R. K. POOT, Kerkelijke Geschiedenis, 1713-1714.
7. J. CATS, Huidschichten, 1713-1714.
8. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
9. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
10. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
11. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
12. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
13. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
14. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
15. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
16. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
17. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
18. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
19. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
20. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
21. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
22. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
23. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
24. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
25. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
26. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
27. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.
28. W. HILDEBRANDT, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
29. J. VAN VONDEL'S, Aankomst van de Nederlanden, 1713-1714.
30. J. CATS, Doodskinderen van de Nederlanden, 1713-1714.

Prijs 30 Cents, per Deel.
ALSO PRINCE VAN ORANJE, IN HET BOEKWINKEL VERKRIJGBAAR.

Advertentie 6

Advertentie 7

H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, geeft uit:

IN DE SERIE VAN HET

KLASSIEK LETTERKUNDIG

PANTHEON.

N°. 78. **JACOBUS REVIUS** (HET LEVEN EN DE UITGELEZEN ZANGEN EN DICHTEN van). Heruitgegeven en besproken door Dr. J. VAN VLOTEN.

N°. 79—80. **CONSTANTIJN HUYGENS. D' UYTSLANDIGE HERDER. 'T KOSTELICK MAL. 'T VOORHOUT, MENGELINGH** (1618—1643), en DAGH-WERCK. Met inleiding en aantekeningen van Dr. J. VAN VLOTEN.

N°. 81. **JAN. ONNE ZWIER VAN HAREN. WILLEM DE EERSTE, PRINS VAN ORANJE.** Treurspel in drie Bedrijven. Met inleiding en aantekeningen van Dr. J. VAN VLOTEN.

N°. 82. **BLOEMLEZING UIT DE WERKEN VAN DICHTERS DER NEGENTIENDE EEUW, Vierde Deel.**

N°. 83—84. **JOH. STALPERT VAN DER WIELE** (HET LEVEN EN DE UITGELEZEN DICHTEN van). Met inleiding en aantekeningen van Dr. J. VAN VLOTEN. (1864)

Prijs 30 Cents per Nummer.

ALLE DEELEN worden AFZONDERLIJK VERKOCHT.

Advertentie 8

* * H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, geeft uit

HET LEVEN EN DE UITGELEZEN ZANGEN EN DICHTEN VAN JACOBUS REVIUS. Heruitgegeven en besproken door Dr. J. VAN VLOTEN. Prijs 30 Cents.

GEDICHTEN VAN HUIBERT FOOT. Gekozen en Geschied door Cd. BUSKEN HUET. Prijs . . . 60 Cents.

BLOEMLEZING uit de Gedichten van JOHANNES BVOLLENHOVE. Met een levensbericht door A. L. LESTURGEON. Prijs 60 Cents.

HET LEVEN EN DE UITGELEZEN VERZEN VAN ELIZABETH WOLFF-BEKKER. Naar tijdsorde gerangschikt door Dr. J. VAN VLOTEN. Prijs 60 Cents.

LOSSE PROZA-STUKKEN EN BRIEVEN VAN ELIZABETH WOLFF-BEKKER. Verzameld door Dr. J. VAN VLOTEN. Prijs 60 Cents.

Bovenstaande werken behooren tot de Serie van het **Klassiek, Letterkundig Pantheon.** — Eene volledige lijst daarvan is in alle Boekwinkels verkrijgbaar. — Alle deelen worden afzonderlijk verkocht.

Advertentie 9

Bij H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, is ter perse om weldra te verschijnen:

Voor het Middelbaar Onderwijs.

BLOEMLEZING

UIT DE WERKEN VAN

NEDERLANDSCHE PROZA-SCHRIJVERS

VAN DEN NIEUWEREN TIJD.

Verzameeld onder toezicht en met medewerking van

H. de Veer,

Directeur der Hoogere Burgerschool te Delft.

Eerste Deel. Prijs 60 cents.

In drie of vier deeltjes zal deze Bloemlezing voltooid zijn.

Het leven en eenige uitgelezen GEDICHTEN van

MR. W. BILDERDYK.

Naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht door

N. H. DE TEN BERGE,

Lector te Brade.

Prijs 60 cents.

SNELDICHT.

BOEK I—VI. (1627—1657.)

VAN

CONSTANTIJN HUYGENS.

MET AANTEKENINGEN

VAN

D. J. VAN VLOTEN.

Prijs 60 cents.

Deze werken behooren tot het **Klassiek, Letterkundig Pantheon** en komen daarna voor onder de n°. 91—96.

Advertentie 10

KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHÉON.

N°. 101—102. **BLOEMLEZING** Nederl. Proza-Schrijvers, door H. DE VEER. V—VI.
 „ 103. **BLOEMLEZING** uit den Nederl. Spectator van JUSTUS VAN EFFEN, door J. VAN VLOTEN.
 „ 104. **REINAART DE VOS** in Nieuw-Nederlandsch, door J. DE GEYTER.
 „ 105. **DE GOUDEN BRUILOFT**, door W. MESSCHERT. Met een voorbericht van H. TOLLENS Cz.
 „ 106. **DE LEEUWENDALERS**, Lantspel door J. VAN VONDEL. Met inleiding van J. VAN VLOTEN.

Prijs 30 Cents per Nummer. (5223) Schiedam, H. A. M. ROELANTS, Uitgever.

Advertentie 11

Bij den Uitgever H. A. M. ROELANTS, te Schiedam,
ziet het licht, en de ZEER GOEDKOOPE UITGAAF

VAN EENIGE WERKEN VAN Mr. W. BILDERDIJK.

Daarvan is bereids verzonden:

DE VOET IN 'T GRAF. Jongste Gedichten. Een Deel.
AVOND-SCHEMERING. Een Deel.
KREKEL-ZANGEN. Drie Deelen.

De prijs is 50 CENTS, die alleen zoo laag gesteld is ter berei-
king van ieder Deel, van een voor Nederland ongekend
groot debiet. In hetzelfde formaat en tot denzelfden prijs zijn nog uit-
gegeven, onder den algemeenen titel, van: (16231)

KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHEON,

eenige Werken van J. CATS, J. v. VONDEL, J. H. v. d. PALM,
P. LANGENDIJK, H. K. POOT en C. HUYGENS, terwijl deze ver-
zameling steeds wordt voortgezet met de uitgave der Werken van J. v.
EFFEN, P. C. HOOF, S. STIJL, B. BELLAMY en vele anderen.

Advertentie 12

H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, heeft uitgegeven:

DE ZIEKTE DER GELEERDEN,

door Mr. W. BILDERDYK.

IN EEN DEELTJE KOMPLEET (130 PAGINA'S). PRIJS 30 CENTS.

Van denzelfden Autheur ziet mede het licht:

DE VOET IN 'T GRAF (één Deel), AVONDSCHIMERING (één Deel) en KREKEL-ZANGEN (drie Deelen.) In hetzelfde
formaat en tot denzelfden prijs zijn nog uitgegeven, onder den algemeenen Titel van:

KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHEON,

eenige Werken van J. CATS, J. v. VONDEL, J. H. VAN DER PALM, P. LANGENDIJK, H. K. POOT, P. C. HOOF en C. HUYGENS,
terwijl deze Verzameling steeds wordt voortgezet met de uitgave der Werken van J. VAN EFFEN, S. STIJL, B. BELLAMY en
vele anderen. (2335)

Advertentie 13

Bij den Uitgever H. A. M. ROELANTS, te Schiedam,
ziet het licht, eene
ZEER GOEDKOOPE UITGAAF VAN EENIGE
WERKEN VAN

Mr. W. Bilderdijk.

Daarvan is bereids verzonden:

DE VOET IN 'T GRAF. Jongste Gedichten. Een Deel.
AVOND-SCHEMERING. Een Deel.
KREKEL-ZANGEN. Drie Deelen.
DE ZIEKTE DER GELEERDEN. Een Deel.

De Prijs is van ieder Deel:

50 CENTS, die alleen zoo laag gesteld is, ter bereiking van
een voor Nederland ongekend groot debiet. In
hetzelfde formaat, en tot denzelfden prijs, zijn nog uitgegeven, onder den
algemeenen titel van:

KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHEON,

eenige Werken van J. CATS, J. VAN VONDEL, J. H. v. d. PALM,
P. LANGENDIJK, H. K. POOT en C. HUYGENS, terwijl deze ver-
zameling steeds wordt voortgezet met de uitgave der Werken van
J. v. EFFEN, P. C. HOOF, S. STIJL, B. BELLAMY en vele
anderen. (4507)

Advertentie 14

"* Bij den Uitgever H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, ziet het licht:

BLOEMLEZING
UIT DEN
HOLLANDSCHE SPECTATOR.
VAN
JUSTUS VAN EFFEN.
DOOR
A. J. VAN DER AA.

De prijs is:

30 CENTS, die alleen zoo lang gesteld is, ter bereiking van een voor Nederland ongekeend groot debiet. In hetzelfde formaat, en tot denzelfden prijs zijn nog uitgegeven, onder den algemeenen titel, van:

KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHÉON,
eenige werken van J. CATS, J. v. VONDEL, J. H. v. d. PALM, P. LANGENDIJK, H. K. POOT en C. HUYGENS, terwijl deze verzameling steeds wordt voortgezet met de uitgave der werken van P. C. HOOFT, S. STIJL, B. BELLAMY en vele anderen.

Advertentie 15

H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, heeft op heden verzonden:

Nº. 32 VAN HET **KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHÉON**, BEVATTENDE HET TWEEDE DEEL VAN EENE
BLOEMLEZING
UIT DEN HOLLANDSCHEN SPECTATOR VAN JUSTUS VAN EFFEN,
PRIJS DERTIG CENTS.

INHOUD: De albeschikkende Vrouw. De Regterstoel van RADAMANTHUS. Nieuwsgierigheid en Babbelsucht. Een Hollandsch Verjaarsfeest uit den Burgerstand. Over het Eedzweren. Dichters en Letterkundigen. Het misbruik van het Vaderlijk gezag. Over het misbruiken van Gods naam. Aanleiding tot Vrijsadje. Ongepastheid in het geven van Fooijen. Misbruiken van Kooplieden. Aanmatiging der Dienstdoden. De kifsachtige Vrouwen. Het geluk is aan geen stand verbonden. Het dingen. Over de speelzucht.

Nº. 17 VAN HET **KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHÉON**, BEVAT HET EERSTE DEEL VAN
BOVENGEMELDE BLOEMLEZING, DE INHOUD DAARVAN IS:

Levensschets van Justus van Effen. Ware en geveinsde Godsvrucht. De verdiensten van Cats. Overdreven zindelijkheid. Onbeschaamdheid. De Mode. De waarde van den Mensch naar het geld berekend. Het Bidden. Tafereel van eene Vrijsadje onder oud-Hollandsche burgerlieden. De gelukkige Grijsaard. Waanwijsheid. Gedwongen Huwelijken. Het bederven van Kinderen door hunne Ouders. Het ongeoorloofde van kleine oneerlijkheden. Het Peetschap. Verkeerdheden in den omgang tusschen jonge lieden van beide seksen. Schijn bedriegt. (11278)

Advertentie 16

H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, geeft uit:
 IN DE SERIE VAN HET
KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHÉON,
BLOEMLEZING
 UIT DEN
HOLLANDSCHEN SPECTATOR
 VAN
JUSTUS VAN EFFEN.
 Drie Deelen. Prijs per Deel 30 Cents.

INHOUD:
 DEEL I. Levensschets van Justus van Effen. — Ware en geveinsde Godsvrucht. — De verdiensten van Cuts. — Overdroven zindelijkheid. — Onbeschaamdheid. — De Mode. — De waarde van den Mensch naar het geld berekend. — Het Bidden. — Tafereel van eene Vrijsadje onder Oud-Hollandsche burgerlieden. — De gelukkige Grijsaard. — Waanwijsheid. — Gedwongen Huwelijken. — Het bederven van Kinderen door hunne Ouders. — Het ongeoorloofde van kleine oneerlijkheden. — Het Peetschap. — Verkeerdheden in den omgang tusschen jongelieden van beide sekken. — Schijn bedriegt.
 DEEL II. De albeschikkende Vrouw. — De regierstoel van Radamantus. — Nieuwsgierigheid en babbelrucht. — Een Hollandsch Verjaarfest uit den burgerstand. — Over het Eedzworen. — Dichters en letterkundigen. — Het misbruik van het vaderlijk gezag. — Over het misbruiken van Gods naam. — Aanleiding tot Vrijsadje. — Ongepastheid in het geven van fooijen. — Misbruiken van Kooplieden. — Aanmatiging der Dienstheden. — De kiffachtige Vrouwen. — Het geluk is aan geen stand verbonden. — Het dingen. — Over de speelsucht.
 DEEL III. Coquetterie. — Ware en valsche beschaving. — Over den laster. — Vervolg. — Dwaze jachtlust. — Ongeedwongenheid in gesprekken. — Zuinigheid. — Zucht tot redatwisten. — Een aangenaam avondje. — Geestelooze spotternij. — Over het gebruik van eenige uitheemsche woorden. — Halve Kennis. — Kaart- en Schuakspel. — Heer en Knecht. — Het dwaze naar hoogere afkomst te streven. — Partijchap. — Vrees voor den dood. — Over de wrank. (24418)

Advertentie 17

H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, heeft op heden verzonden:
 N°. 31 van het **KLASSIEK, LETTERKUNDIG PANTHÉON,**
 bevattende het EERSTE DEEL van eene
BLOEMLEZING
UIT DE WERKEN VAN DICHTERS DER XIX EEUW.
 PRIJS DERTIG CENTS.

INHOUD: De Pleegzuster, door J. Brester Az. Schoonmaken, door A. v. d. Hoop Jr'sZn. Voorjaar, door D. Tz. Dorbeck. Aan den Rhijn, door E. A. Borger. Moederloos, door C. G. v. d. Star. De Vaderlandslievende Edelmogende, door P. T. L. Helvetius v. d. Bergh. Het Strand, door E. M. Calisch. Aan Geertruika, spinnende, door J. P. Hasebroek. De Hond van Prins Willem van Oranje, door S. J. v. d. Bergh. De Dom van Keulen, door B. Ph. de Kanter. De Leeuw van Waterloo, door Dr. J. J. F. Wap. Licht en Duister, door K. N. Meppen. De Ithaka van Jan Trochée, door W. J. van Zeggelen. Otto Clant, door Mr. A. Bogaers. De ingebeelde kwaal, door Q. J. Goddard. Lijden, door W. Messchert. Een dag buiten, door Richard. Najaarslied, door N. Beets. Des Landverhuizers afscheidsgroet aan Europa, door A. Winkler Prins. De Watergeuzen, door A. P. v. Groningen. Genot, door Dr. W. Hecker. Bilderlijk. (Eene herinnering), door Mr. Is. Da Costa. Dageraad aan Zee, door J. P. Heije. Verloren Vrienden, door Dr. R. Bennink Janssonius. (9329)

Advertentie 18

H. A. M. ROELANTS, TE SCHIEDAM, GEEFT UIT:

N°. 82 VAN HET **KLASSIEK LETTERKUNDIG** PANTHÉON,
BEVATTENDE HET **VIERDE DEEL** VAN EENE

BLOEMLEZING

UIT DE WERKEN VAN DICHTERS DER NEGENTIENDE EEUW.

INHOUD:

A. BEELOO, Schereringen. — S. J. VAN DEN BERGH, Grootvaders Middagsnapien. — Mr. W. BILDERDIJK, Italiaansch Meesterschrift. — Vrouwe K. W. BILDERDIJK, Het Weesjen. — L. VAN DEN BROEK, De Zoon van den Loods. — A. J. DE BULL, Bach te Dresden. — G. H. J. ELLIOT BOSWEL, Dood-bekard. — J. J. A. GOEVERNEUR, Moderne Huishouding. — Dr. J. F. HEIJL, Vlaggeliel. — P. T. HELVETIUS VAN DEN BERGH, Fragment uit „de Neven.“ — ESTELLA HERTZVELD, Abram. — H. H. KLIJN, Fragment uit „Zwitserland.“ — Mr. H. J. KOENEN, De Levensvorst. — H. J. SCHIMMEL, Fragment uit „Napoleon Bonaparte.“ — Eerste Koning. — Mr. A. C. W. STARING, De Verjongings-cuur. — Th. J. WERNDLY, Truikenbaur. — S. J. WISELIUS, Fragment uit „de dood van Karel.“ — Koningprins van Spanje.

De Inhoud der Deelen 1—3 van deze BLOEMLEZING (N°. 31, 52 en 63 van het **KLASSIEK, LETTERKUNDIG** PANTHÉON), is als volgt:

J. A. ALBERDINGK THIJM, Mooi Kaatjen Ijdeltuit. — ANNA, Het Meir Lennan. — N. BEETS, Najaarslied. — Wanneer de kinderen groot zijn. — S. J. VAN DEN BERGH, De Hond van Prins Willem van Oranje. — Een Lied in Gelderland. — Edle Steenen. — H. BINGER, Het Liedeken van den Brand. — Kermis in de Hel. — Mr. A. BOGAERS, Otto Clant. — Mozes. — E. A. BORGER, Aan den Rijn. — J. BILSTER, Az, De Picegustos. — Onde en Nieuwe Zeden. — E. M. CALISCH, Het Strand. — De Vondeling. — Mr. I. DA COSTA, Bilderdijs. — E. W. VAN DAM VAN ISSELT, De Visschonde Reiger. — H. Az, DOLIER, Oudervreugd. — D. Taz, DORBECK, Voortjaar. — Mr. A. W. ENGELN, Nederlands Maresillaise. — P. A. DE GENESTET, Kind en Grijzaard. — J. CHA, GEWIN, Moederwoud. — Q. J. GODDARD, De ingebodele Kwaal. — Mr. J. VAN 'SGRAVENWEERT, Het Gedenkstak van Lucern. — A. P. VAN GRONINGEN, De Watergeuzen. — B. TER HAAR, Eliza's Vlucht. — Mr. M. C. VAN HALL, M. Tullius Cloero. — J. P. HAZEBROEK, Aan Geertruida, Spinnende. — Dr. W. HECKER, Genox. — Dr. J. P. HEIJL, Dagromd aan Zee. — P. T. L. HELVETIUS VAN DEN BERGH, De Vaderlandelievende Edelmogende. — W. J. HOEDIK, Heldenmoed. — A. VAN DER HOOP, Ja'szn, Schoonmaken. — Begraven. — Dr. R. BENNINK JANSZONIUS, Verloren Vrienden. — Moeder. — B. PH. DE KANTER, De Dom van Keulen. — De vijfde Junij 1848. — J. J. L. TEN KATE, Weldadigheid. — A. KEHRER, Armoede. — Mr. J. VAN LENNEP, Aan een mijner Kleinzoon. — A. L. LES-TERGEON, Spelevaren op 't Y. — Jonggestorven. — K. N. MEPPEN, Licht en Duister. — W. MESSCHERT, Lijden. — De Doelstomme. — J. C. PERK, Na het Bal. — C. W. VAN DER POT, Morgen. — E. J. POTGIETER, Roeltjen uit de Bonte Koe. — Dierwerfjen. — ID-CHARD, Een dag Buiten. — H. J. SCHIMMEL, Prentjes-kijken. — H. A. SPANDAW, Denge is Stelld. — C. G. VAN DER STAAR, Moederloos. — Mr. A. TELTING, Sint Lambert. — H. TOLLENS, Cz, Rens Grijzaards Liedje. — W. H. WARNSINCK, Da, Isabel. — Dr. J. J. F. WAP, De Leeuw van Waterloo. — J. VAN WEERDEN, Een karig Maal. — C. A. P. WEISSMANN DE VILEZ, De Goede Piet. — A. WINKLER PRINS, Des Landverhuizers Afscheidsgroot. — C. G. WITHUYS, Bart en Elze. — W. J. VAN ZEGGELEN, De Ithaka van Jan Troebée. — Soldatenstand. — en N. E. TATUM ZUBLI, Herfstlied.

Prijs 30 Cents per Deel.

ALLE DEELEN ZIJN AFZONDERLIJK, IN ALLE BOEKWINKELS, VERKRIJGBAAR. (22979)

Advertentie 19

H. A. M. ROELANTS, te Schiedam, heeft op Heden verzonden:

N°. 21 en 22 van het **KLASSIEK, LETTERKUNDIG** PANTHÉON, bevattende:

DE OPKOMST EN BLOEI DER VEREENIGDE NEDERLANDEN,

DOOR SIMON STIJL.

Dit beroemde Work, waarvan vroeger de Prijs was f 3.60, kost thans slechts **ZESTIG CENTS**, en is in één Deeltje van ruim 200 Pagina's compleet. Bestellingen hierop, worden, even als op de vorige Nummers van het **KLASSIEK, LETTERKUNDIG** PANTHÉON, in alle Boekwinkels aangenomen. (8780)

Advertentie 20

8.2. Passages Bilderdijk

P. 24

‘EEN GETROUWDE VROUW SPREEKT

Een priester, die door schijn van deugd
Een strenge Heiligheid
Zijns meesters hart gewonnen had
Beging dit gruwzaam feit.
Een feestdag, als ik aan zijn kniën
Met diepen ootmoed bad,
Belaagde hij mijn zuiverheid
In dolheid uitgespat.

‘Zij wijst hem af, hij verzoekt vergeving en zij stemt toe, maar:’

[...]

De booswicht fluistert mijn gemaal
Bedekten argwaan in.
Vervult zijn hart met achterdocht
En rooft mij zijne min
Een slaaf, nabij mijn ledikant
In mijn geheimst vertrek
Verstoken, en bij nacht ontdekt
Vervult mijn gansch bestek.

Mijn weerhelft, vol van woede en spijt
Doemt me ongehoord ter dood
Niet trefbaar voor mijn zuivringseed
Noch mijn bevruchten schoot.

In de passage zien we een priester die ontucht pleegt met een getrouwde vrouw, die vervolgens ook nog een zwanger is van hem. Ook de volgende passage had volgens de recensent niet in dit werk mogen staan:

P. 85

EEN JEUGDIGE VROUW HERHAALT

Mijn moeder deed reeds vroeg de harten voor zich gloeijen,
Maar niemand trof haar 't hart dan Hollands eedle graaf.

.....
De teedre Floris klemde, onscheidbaar, aan heur zijde;
Lag zuchtende aan heur kniën, waar zij zich nedervlijde,
Hun handen vlochten zich, hun adem vloot in een,
Hun ziel had hart en wil en levenslucht gemeen!
En âmende in elkaâr, wat kon hun jeugd vermoeden,
Hoe kon hij op zich zelf? Hoe zou zij wantrouw voeden?
Bezweken voor 't geweld van wederzijdsche min,
Smaakt Ada in zijn arm het recht van gemalin....
En ik, ik ben de vrucht, uit deze min ontsproten.

'Is ooit *ontucht* in verleidelijker en schooner vormen opgedischt? ... Maar, opdat een ieder
toch zoude begrijpen welke ontucht er gepleegd was, volgt er:

Het overdier geheim liet moeilijk zich bewaren.
Ach 't jeugdig paar versteent, 't dreigt zich te openbaren,
In 't eind, hun trouwfeest naakt, hun beider schroom verdwijnt...

En dan ...

Wat zal men? De echtknoop is zoo kortlings pas gelegd
En ik verraad 't geheim van de inbreuk op haar recht.
Aandoenlijk de eerste kreet der teedre liefdepanden,
Hoe zalft hij 't scheurend wee van 'smoeders ingewanden,
Hoe ducht men dat die kreet weergalme door het Hof,
Men zoekt me een voedster
Ik.....

Beklaagbre vrucht der min en offertrouw der eer.'²⁵⁹

²⁵⁹ In: *De Tijd*, 7 juni 1869.

